

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Problematika dětských pohřbů v pravěku na našem území

Problems of children burials in prehistory of Bohemia and Moravia

2010

Lucie Vélová

Vedoucí práce: **Doc. PhDr. Miroslav Popelka, CSc.**

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Praha, 15. 8. 2010

Lucie Vélová

Poděkování:

Na tomto místě bych ráda poděkovala za cenné rady a laskavou podporu Doc. PhDr. Miroslavu Popelkovi, CSc. a PhDr. Zuzaně Bláhové, PhD., jakož i PhDr. Tomášovi Klírovi, PhD. a Mgr. Pavlovi Fojtíkovi za poskytnutí dat z antropologického posudku k pohřebišti v Moravičanech.

V neposlední řadě děkuji i celé své rodině za velkou trpělivost a shovívavost, zejména milovaným rodičům a manželovi.

Anotace:

Diplomová práce se zabývá dětskými pozůstatky v archeologických kulturách doby bronzové na území dnešní České republiky. Z odborné literatury bylo shromážděno 1318 nálezů, které byly zaneseny do databáze spolu s veškerými dostupnými informacemi. Pozornost byla upřena na vícečetné hroby s dětmi, ukládání dětských ostatků do sídlištních jam, přítomnost milodarů a jedinců s obzvláště bohatou hrobovou výbavou. Samotná kapitola je věnována jevům spojeným s dětmi v době bronzové jako je pohřbívání nespálených těl v nádobách, antropofagie a lidské oběti. Završení práce představuje srovnání nálezů dětských pozůstatků z neolitu, neolitu (kterými se autorka zabývala v bakalářské práci).

Klíčová slova:

děti, hroby, pohřebiště, pohřební rítus, kosterní pozůstatky, kremace, sídlištní jámy, antropofagie, doba bronzová, Čechy, Morava

Annotation:

This diploma thesis deals with children remains in archeological cultures of the Bronze Age at the area of Czech Republic. 1318 findings have been gathered and put into a database together with all available details. Special attention has been set upon multiple child burials, deposition of child remains into settlement pits, presence of charities and individuals with exceptionally rich funerary goods. Individual chapter has been dedicated to phenomena connected with children in the Bronze Age such as burial of unburned bodies in jars, anthropophagy and human sacrifices. The thesis is complemented by comparison with findings of child remains from the Neolithic and the Eneolithic (which the author analysed in her bachelor thesis).

Keywords:

children, graves, burial ground, burial rite, skeletal remains, cremations, settlement pits, anthropophagy, Bronze Age, Bohemia, Moravia

Obsah

Úvod	str. 6
Dějiny bádání	str. 7
Východiska práce	str. 8
I. Doba bronzová	str. 10
I. I. Starší doba bronzová	str. 10
I. I. I. Nitranská kultura	str. 10
I. I. II. Únětická kultura	str. 17
I. I. III. Věteřovská kultura	str. 36
I. II. Střední doba bronzová	str. 41
I. II. I. Středodunajská mohylová kultura	str. 41
I. II. II. Českofalcká mohylová kultura	str. 45
I. III. Mladší a pozdní doba bronzová	str. 49
I. III. I. Knovízská a štítarská kultura	str. 49
I. III. II. Milavečská a nynická kultura, chebská skupina	str. 56
I. III. III. Lužická a slezská kultura	str. 59
I. III. IV. Velatická a podolská kultura	str. 71
I. IV. Shrnutí	str. 75
II. Jevy spojené s dětstvím v pravěku, zejména v době bronzové	str. 80
II. I. Doklady pohřbů v nádobách	str. 80
II. II. Kanibalismus na dětech a dětské oběti	str. 83
II. III. Poznámky (nejen) ke zdravotnímu stavu dětské populace na příkladě vybraných nálezů z doby bronzové	str. 88
III. Srovnání neolit – eneolit – doba bronzová	str. 94
Závěr	str. 101
Dodatek	str. 102
Seznam použité literatury a pramenů	str. 103
Seznam použitých zkratk	str. 115
Přílohy	str. 116

Úvod

Předkládaná práce se zabývá pohřbíváním dětí v pravěku na našem území, konkrétně od neolitu po dobu bronzovou, s největším důrazem kladeným na posledně zmiňované období. První část představuje přehled a zhodnocení dětských pozůstatků z doby bronzové. Chronologicky tedy navazuji na svoji bakalářskou práci, ve které jsem se věnovala této problematice v kulturách neolitu a eneolitu (*Vejskalová 2009*). Vypracovala jsem databázi v MS Acces, do které byly zaneseny veškeré dostupné informace o nálezech – lokalizace, datace, pohřební ritus, kontext, uložení pozůstatků, orientace, tvar, rozměry a úprava objektu, poznatky z antropologického rozboru o věku a stavu pozůstatků, přítomnost dalších jedinců apod.

Druhá kapitola je věnována důležitým jevům týkajícím se dětí v pravěku a v době bronzové obzvláště. Jedním z nových fenoménů, se kterými se v době bronzové setkáváme, jsou nálezy koster dětí v nádobách. S ohledem na četné nálezy v některých kulturách doby bronzové (zejména středodunajské mohylové a knovízské kultuře) bylo nutné se hlouběji zabývat otázkou kanibalismu, zřejmě často spojeného s rituálním obětováním. Objevují se lokality, které se stávají v průběhu zkoumaného období vícekrát dějištěm různých praktik nebo nepřátelského vpádu, a dětské pozůstatky jsou zde přítomné v hojně míře – největší pozornosti se v tomto směru těší Skalka u Velimi a Cezavy u Blučiny. Menší oddíl tvoří poznámky ke zdravotnímu stavu dětské populace v pravěku a ke studiu příbuzenských vztahů. Tato oblast vyžaduje stálého zkoumání a zapojení antropologů. Uvádím podrobněji některé případy, kdy byla učiněna zajímavá zjištění, která přispěla k obohacení našich dosavadních poznatků o zdravotních problémech sužujících pravěkého člověka.

Poslední část srovnává stav dětských pozůstatků ze tří sledovaných období pravěku. Co se týče neolitu a eneolitu, vycházím z poznatků získaných v mé předešlé práci. Srovnávací materiál sestává ze 123 dětských pozůstatků z období neolitu, 343 z eneolitu a 1318 z doby bronzové, tj. celkem 1784 nálezů. Z každého období jsem se snažila shromáždit co nejvíce publikovaných nálezů dětských pozůstatků, ale při dnešním objemu odborné literatury nelze klást nárok na úplnost.

Dějiny bádání

S dětmi a s nimi spojenou problematikou se v archeologickém bádání setkáváme jako s objektem samostatného zájmu až ke konci 20. století. Dříve se badatelé pouze občas vyjadřovali k dětství v pravěku při příležitosti zveřejnění nálezů více dětských pozůstatků (Čižmář - Geislerová 1997) anebo nálezů něčím zvláštních, např. pohřby dětí u domů v kultuře s lineární keramikou (Ondruš 1972). Dětských pozůstatků si archeologové také povšimli v souvislosti se specifickým fenoménem pohřbívání v nádobách – pithoi. Již ve 30. letech upozornil J. Neustupný v rámci únětické kultury (ve smyslu tehdejšího vymezení) na pohřby nespálených těl dětí ve velkých zásobnicích (Neustupný 1933). Většinou však byly děti jenom zmiňovány v přehledech jedinců uložených na pohřebištích, či se v demografických studiích poukazovalo na malý počet nalezených nejmenších dětí.

Vlnu zájmu o „dětskou otázku“ a o postavení dětí v (nejen) pravěkých společnostech u nás i ve světě (Lillehammer 1989; Siemoneit 1997; Lohrke 2004; Kraus 2006) lze v posledních letech sledovat i na sbornících z uskutečněných konferencí. V časopise *Anthropologie* (XXXVIII/I, 2000) byly probírány samozřejmě zejména antropologické aspekty studia dětských pozůstatků - *Children in the past. Palaeoauxology, Demographic Anomalies, Taphonomy and Mortuary Practices*. Také v *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* (45/2-3, 2004) najdeme řadu zajímavých příspěvků, které byly předneseny na konferenci *Von der Geburt bis zum Tod. Individuelle und gesellschaftliche Dimensionen von Alter und Geschlecht in der Urgeschichte*. Nejnověji se tématu týkalo kolokvium s názvem *Antropologie smrti: Pohřeb/nepohřeb dítěte v archeologických a jiných pramenech* uspořádané v Brně v roce 2006. Sborník přednesených referátů vyšel v časopise *Študijné zvesti* o rok později (Kuzma /ed./ 2007).

Dá se říci, že daná problematika je tak již dostatečně v povědomí odborné veřejnosti, hlouběji a soustavněji se jí však u nás stále nikdo nezabývá. Výjimkou jsou práce E. Čermákové, která se dětem v některých neolitických kulturách věnovala v rámci svého primárního zájmu o genderovou archeologii (Čermáková 2002, 2007a, 2007b). Z dalších izolovaných prací lze poukázat již jen na studii J. Turka, který hodnotil postavení dítěte v kulturách se šňůrovou keramikou a se zvoncovitými poháry (Turek 2000), a P. Vachůta, jenž se zamýšlel nad vypovídací hodnotou dětských hrobů na nekropolích starší doby bronzové (Vachůt 2003-4).

Východiska práce

Zásadní bylo stanovit si jasná kritéria pro zahrnutí jedinců do databáze tak, aby výsledný výběr byl, pokud možno, co nejméně subjektivní. Prvním předpokladem byla fyzická přítomnost pozůstatků dítěte, jinými slovy s hroby malých rozměrů (často připisovanými dětem) nebo s hroby s „dětskou“ výbavou (malé nádobky apod.) bez nálezu kostry dále nepracuji. V druhém kroku bylo potřeba rozhodnout o způsobilosti určení věku jedince. U novějších nálezů se samozřejmě zcela spoléhám na posudky antropologů, kteří (pokud to stav pozůstatků dovoluje) jsou schopni většinou určit věk alespoň v rámci věkových kategorií¹, což je pro účely mé práce celkem dostačující. Ovšem řada badatelů se, bohužel, uchyluje k nejasným pojmenováním, která nemají přesně daný obsah, jako např. „mladá dívka“, „nedospělý“, „mladé individuum“ apod. Pod nedospělým jedincem někdo rozumí pouze jedince juvenilního (většinou nad 15 let do dospělosti), ale někdy se pod tímto označením skrývají i děti. U starších výzkumů je určení věku pohřbených také diskutabilní, jelikož jsem však nechtěla tyto starší nálezy zcela vyloučit, počítám s tím, že do určitého věku rozpozná dětskou kostru i laik.

Do práce jsem tedy zahrnula jedince, jejichž věk byl určen do 15 let včetně, jedince označené slovem „dítě“ a i jedince určené jako juvenilní, pokud byl jejich věk určen kolem 15 let – spadají pod přechodovou kategorii *infans III-juvenis*.² Používám následující věkové kategorie: *infans I* (novorozenec až kojeneček do jednoho roku), *infans II* (přes jeden rok až šest let), *infans III* (sedm až patnáct let) a přechodové kategorie pro přesně nezařaditelné případy (*infans I-II*, *infans II-III*, *infans III-juvenis*). Děti, u kterých věk nebyl vůbec blížeji určen, náleží do obecné kategorie *infans* (většinou jde o lidské pozůstatky ze starších výzkumů nebo o špatně zachované pozůstatky).

Samozřejmě nemůžeme vědět, jak bylo vymezeno dětství v pravěkých společnostech. Navíc je třeba rozlišovat mezi dospělostí fyzickou a sociální, u které nemáme prakticky žádnou šanci zjistit, jak tomu bylo v minulosti. Oproti tomu fyzická zralost podmíněná schopností reprodukce nastává většinou okolo patnáctého roku, což nám jako věková hranice musí stačit. Ve skutečnosti půjde asi o značně umělý a přibližný limit, protože u pravěkých populací se zároveň předpokládá různě složitý systém přechodových rituálů, jejichž splnění podmiňovalo přijetí do světa dospělých. Tedy samotný věk nebyl důležitý, ale spíše dosažení požadovaných schopností anebo tělesných znaků, což se také zřejmě lišilo u chlapců a dívek

¹ Ovšem i mezi antropology existuje více členění na věkové kategorie (více *Vejskalová 2009*).

² Nedospělé jedince, „mladé dívky“ apod. jsem tedy z databáze vyloučila.

(s ohledem na časnější dospívání dívek a na etnografická pozorování). Podstoupení přechodového rituálu je většinou nezjistitelné, pokud nejde o zásahy, které zanechávají stopy na kostře jako např. vyražení zubů či usekávání článků prstů. K vysledování přechodu jedince do další věkové třídy z archeologického materiálu, např. podle hrobové výbavy, by byla potřeba asi větší a hlavně kvalitnější pramenná základna a systematické studium (více k obecné problematice dětství v pravěku *Vejskalová 2009, 6-11*).

Studium pohřebních zvyklostí zejména v mladší a pozdní době bronzové naráží na četné obtíže. Antropologické analýzy žárových pozůstatků jsou obecně mnohem komplikovanější a přinášejí méně konkrétní výsledky, neboť výpovědi hodnota spálených kostí je omezená. Ovšem pohřeb žehem, praktikovaný masivně v období kultur popelnicových polí, by sám o sobě ani tak nebránil antropologické identifikaci dětí, neboť dětské pozůstatky jsou i v případě žárového pohřbívání snáze rozpoznatelné než třeba pohlaví u dospělých jedinců, ale v minulosti většinou spálené kůstky nebyly antropologickému rozboru podrobeny (neboť nebyly často ani vyzvednuty, což se týká obecně antropologického materiálu). Možnost určení samozřejmě závisí na několika faktorech, zejména stupni spálení, velikosti posuzovaných zlomků kostí, vůbec jejich množství, přítomnosti citlivých částí těla, např. zubů apod. Metodika byla u nás vypracována až v druhé polovině 20. století zejména zásluhou antropologů *J. Chochola (1958)* a *M. Stloukala (1968; Stloukal a kol. 1999)*, nověji tuto problematiku podrobně rozpracoval *M. Dokládál (1999)*.

Přiřazení milodarů jednotlivým osobám z vícečetných žárových pohřbů je mnohem komplikovanější než u kostrových pohřbů. V případech, kdy jsou v jedné urně nasypané spálené pozůstatky více jedinců, těžko určíme, komu náležely přiložené předměty. Hodnocení pohřební výbavy dále velmi negativně ovlivňuje právě v době bronzové kulminující vykrádání hrobů. Kromě omezené trvanlivosti materiálů (věci z organických materiálů se většinou v našich podmínkách nedochovají) musíme brát v potaz také tento faktor. Z toho vyplývá, že výpověď o pohřbeném podle dochovaných přídavek může být značně zkreslená, zvláště vezmeme-li v úvahu další skutečnost, a to že pohřební výbavu ukládají do hrobu pozůstalí (výbava může odrážet jejich vztah k mrtvému).

Obtížné může být i přesné určení počtu jedinců na některých lokalitách, mohlo jich být o něco méně, neboť některé fragmentárně dochované, odděleně deponované pozůstatky mohou pocházet z téhož jedince. Složitě je samozřejmě také zhodnocení nálezů ze starých výzkumů, kdy postrádáme kvalitní a jednoznačnou dokumentaci, kresebnou i písemnou, a samotné nálezy jsou často ztracené. Kulturní zařazení nemusí již odpovídat novějším představám.

I. Doba bronzová

I. I. – Starší doba bronzová

Pozůstatky dětí pocházejí ze všech tří kultur tohoto úseku doby bronzové na našem území. Poněkud problematické se jeví kulturní zařazení zejména některých starších nálezů ze závěru starší doby bronzové, konkrétně dokladů pohřbů v nádobách. Snažila jsem se řídit nejnovější literaturou, ale jsem si vědoma toho, že některé nejmladší únětické a věteřovské celky z Čech zůstaly pravděpodobně zařazeny nesprávně, neboť k jejich všeobecně uznávané revizi ještě nedošlo.

I. I. I. Nitranská kultura

Tato kulturní skupina tvořící část epišňurového přikarpatského kulturního komplexu zasáhla z našeho území pouze východní Moravu. Zásadní lokalitu pro studium pohřebního ritu představuje pohřebiště v Holešově (okr. Kroměříž), které je se 420³ odkrytými hroby největším pohřebištěm starší doby bronzové u nás. Nekropole postihuje celý vývoj nitranské skupiny od jejích počátků s charakteristickou keramikou typu Chlopice-Veselé až po vyspělé období starší doby bronzové, kdy zaniká v důsledku expanze únětické kultury. Dle odhadu zde pohřbívala komunita 50 lidí po dobu asi 200 až 250 let (*Podborský a kol. 1993, 262*). Přestože jsou již z Moravy hlášena v posledních letech i další pohřebiště (Hulín, Kroměříž), nejsou zatím podrobně publikována, a tak známe nitranské dětské hroby pouze z Holešova.

Ve 420 hrobech nitranské skupiny bylo uloženo 432 jedinců, kosterní materiál se však dochoval ve velmi špatném stavu. Tento soubor zahrnoval dle antropologického šetření 237 dospělých osob, 102 nedospělých, 93 pozůstatků zůstalo bez tohoto základního určení. Ze skupiny nedospělých jedinců nás zajímají děti, jichž mělo být 79⁴. Autoři publikace pohřebiště v Holešově (*Ondráček – Šebela 1985*) ale připsali dětem také dalších asi 47 hrobů z důvodu malé velikosti hrobových jam (viz dále); ty jsem kvůli absenci kostry do databáze nezahrnula.

³ Dalších 10 hrobů patřilo kultuře zvoncovitých pohárů.

⁴ Hrob 415 není započítán, antropologický posudek sice hovoří o dítěti, ale popis hrobu se neshoduje s archeologickou částí publikace výzkumu. Také kostry určené jako nedospělé bez konkrétní věkové skupiny nebyly zahrnuty, protože se mohlo jednat i o juvenilní jedince.

Dětské věkové kategorie byly zastoupeny všechny, ovšem pro kategorii inf I (do jednoho roku) to bylo pouze jedno dítě (pohřbené s dalším dítětem v dvojhrobu č. 344). 28 dětí náleželo do kategorie inf II a nejvíce zemřelo dětí v kategorii inf III - 35 dětí. V přechodových kategoriích inf II-III to bylo osm dětí, v inf III-juv sedm jedinců.

V nitranské kultuře byli zemřelí pohřbíváni kostrově ve skrčené poloze, muži na pravém boku hlavou k západu, ženy na levém boku hlavou k východu s obličejem obráceným na jižní stranu. Podle současných poznatků se ukládání podle pohlaví dodržovalo i u nedospělých jedinců. V Holešově byla poloha rozpoznána u 43 dětských koster, kdy 24 jedinců spočívalo na pravém boku a 19 na levém. U 36 jedinců bylo nemožné polohu stanovit. V orientaci koster převažují dva směry – k Z 33x a k V 22x, ale uplatnily se i odchylky, SZ čtyřikrát, JV třikrát, dvakrát byla lebka směřována na S a jednou na J. Ve 13 případech nebylo možné orientaci koster určit. Kombinace uložení a orientace kostry podle zásady pohřbívání dle pohlaví byla prokázána pouze ve 30 případech – 18x byla konstatována poloha na pravém boku hlavou k západu (chlapci) a 12x poloha na levém boku hlavou k východu (dívky). Autoři publikace pohřebiště analyzovali také hroby s odchylnou polohou kostry či odchylnou orientací, u nichž bylo možné antropologické určení pohlaví, a vyvodili další polohy typické pro každé pohlaví (*Ondráček – Šebela 1985*, 132). Dle jejich závěrů by bylo možné identifikovat ještě devět chlapeckých hrobů (poloha na pravém boku hlavou k severozápadu jednou a k severozápadu čtyřikrát a na levém boku hlavou k západu čtyřikrát) a tři dívčí (jednou na levém boku hlavou k jihu, jednou k jihovýchodu a opět jednou na pravém boku hlavou k východu). Pokud stupeň zachovalosti dovolil určit, skrčení koster bylo spíše slabého rázu.

Vícečetné pohřby byly na pohřebišti zaznamenány ve 12 případech, vždy šlo o dvojhroby. V sedmi případech bylo alespoň jedním pohřbeným jedincem dítě, z toho šlo třikrát o pohřeb s jiným dítětem, dvakrát o pohřeb s mužem, jednou s dospělým jedincem, jednou s juvenilním. Ani jednou nebyl prokázán pohřeb dítěte se ženou, které v případě jiných kultur patří mezi častější typy dvojhrobů. Spolu s dalším jedincem bylo tedy pohřbeno deset dětí.

Pohřbené děti spočívaly většinou v obdélných jamách, někdy se zakulacenými rohy. Velikost hrobové jámy se autoři výzkumu pokusili využít k určení věkových kategorií pohřbených jedinců v případech hrobů bez zachované či určitelné kostry (kolem 80 hrobů). Asi 47 hrobů označili jako dětské. Statistickým výpočtem stanovili hranice velikosti hrobových jam pro jednotlivé věkové skupiny takto⁵: infans I (do 7 let) – 57-160 cm, infans II

⁵ Zde nechávám věkové kategorie dle M. Stloukala.

(7-14 let) – 113-173 cm, juvenis (14-20 let) – 151-190 cm, dospělí – 158-209 cm. Zde není jasné, jak byl získán údaj pro skupinu infans I, neboť dle katalogu pohřebiště nejmenší hrob měří 100 cm, ve skupině infans II 87 cm, druhý nejmenší 100cm. Dále autoři publikace vycházeli z předpokladu, že dospělá kostra by se údajně neměla vejít do jámy, jejíž délka je kratší než 100 cm (Ondráček – Šebela 1985, 132). Zarážející je však fakt, že mezi 79 bezpečně dětskými hroby (s kostrou) je jen jeden hrob s délkou pod 100 cm – hrob 11 s rozměry 87 x 62 cm, který patřil dítěti ve věku devět až jedenáct let. Mezi 47 hroby bez určité kostry vybranými jako dětské bylo šest hrobů s délkou pod 100 cm a dva přesně o délce 100 cm. Všechny tyto hroby byly bez milodarů, v pěti z nich nebyly patrné vůbec žádné stopy po kostře. Téměř se vnucují pochyby, zda vůbec tyto jámy byly použity jako hroby, když u ověřených dětských hrobů byla takto malá jáma zjištěna jen v jednom případě. Nebo zde snad byli pohřbeni novorozenci, kteří na pohřebišti scházejí a jejichž drobné kosti by se v již tak dost agresivním půdním prostředí Holešova neměly šanci zachovat? Zbylé hroby přisouzené dětem disponovaly rozměry, které se mohou vyskytnout i u hrobových jam juvenilních a dospělých jedinců, protože i dospělí jedinci mohou být uloženi do malé hrobové jámy, např. hrob 288 o rozměrech 110 x 52 cm (Ondráček – Šebela 1985, 56, 154). Určovat věkové kategorie pohřbených jedinců (dokonce s přesností na infans I a II) podle velikosti hrobových jam se jeví značně neprůkazné. Nelze než přijmout závěr, že tento faktor o věku pohřbeného jedince nutně nevypovídá. Malá velikost jámy může souviset s úplně jinými okolnostmi, např. s obtížemi při kopání jámy za sucha nebo mrazu, popř. s nezájmem o mrtvého.

Pro potvrzení předchozího zjištění se ještě chvíli pozastavme u velikostí antropologicky určených dětských hrobů. Následující *tab. 1* ukazuje přehled nejmenších, největších a průměrných délek hrobových jam u jednotlivých věkových kategorií dětí – bráno bez dvojhrobů. Největší variační šíře (87-205 cm) se jeví právě u kategorie inf III, do které je řazen nejmenší dětský hrob č. 11. V přechodové kategorii inf III-juv jde stabilně vždy o větší jámy, ale i tak může mít patnáctiletý jedinec paradoxně menší jámu než např. čtyřleté dítě; nechybí případy, kdy malé dítě kolem čtyř či pěti let má velkou jámu, např. 170, 194 cm. Obecně sice srovnání průměrných délek ukazuje na postupné zvětšování velikostí hrobů v závislosti na věku (a tudíž velikosti jedince), tak jak se to logicky předpokládá, avšak neplatí to tedy stoprocentně. Znovu dospíváme k závěru, že podle velikosti hrobové jámy nelze určovat věk pohřbeného. Nepřiměřeně velké hrobové jámy u dětských pohřbů bývají někdy vysvětlovány tím, že hrob byl původně určen pro jiného (staršího) jedince, anebo mohou odrážet zvláštní význam jedince, vyšší společenské postavení apod. Nejmenší dítě na

pohřebišti, jednorochní z hrobu 344, bylo pohřbeno společně s dítětem ve věku čtyř až pěti let v jámě o délce 170 cm, další dva dětské dvojhroby (195, 383) s o něco staršími dětmi byly menší. Naopak dvojhroby dítěte s dospělým byly nejdelší u větších dětí. Hrobová jáma v případě pohřbu s dospělým jedincem byla vždy větší než u hrobů dvou dětí.

Věková kategorie	Nejmenší délka	Největší délka	Průměrná délka
Inf II	100	194	132
Inf II-III	111	160	134
Inf III	87	205	147
Inf III-juv	142	198	173

Tab. 1 Pohřebiště Holešov - srovnání délek hrobových jam u jednotlivých dětských kategorií (v cm).

Obraťme nyní pozornost k hrobové výbavě. Dochované milodary byly nalezeny u 39 jedinců, u 34 jedinců přítomnost žádných předmětů nebyla potvrzena a v šesti případech si nemůžeme být jisti kvůli přítomnosti dalšího jedince v hrobě, který spíše mohl být tím „obdarovaným“. Co se týče druhů dochovaných milodarů, je známo, že keramika u nitranské skupiny nebyla častým hrobovým přídavkem (vyskytuje se v přibližně 5-8 % hrobů podle Podborský a kol. 1993; Ondráček 1993, 259). V případě dětí byla jako milodar použita opravdu minimálně, jen ve dvou hrobech se našlo po dvou nádobách, ve třech případech byly zaznamenány pouze střípky, jeden případ je nejistý a jednou byly v hrobě nalezeny střepy z jedné či dvou nádob kultury zvoncovitých pohárů.

Předměty z mědi byly obsaženy v 15 hrobech. Nejfrekventovanějším typem bronzového přídavku byly vlasové ozdoby, které se našly ve 14 hrobech v počtu od jednoho do tří kusů, většinou ve zlomcích. Ve čtyřech případech šlo o jediné předměty v hrobě. Čtyři jedinci byli vybaveni náramky, dvě děti, dle polohy pohlaví mužského, měly jeden náramek, dívky byly obdarovány dvěma náramky. Kromě dvouletého dítěte z hrobu 173 šlo o starší jedince (inf II-III a 2 inf III-juv). Dvě děti měly prsteny, dle antropologa zřejmě šlo o dívky; již zmíněné dítě z hrobu 173 mělo dva prsteny, dítě z hrobu 72 jeden. V jednom hrobě byl nalezen nákrčník, v jiném tři spirálky z náhrdelníku. Jednou se našla měděná jehlice, ve dvou hrobech byly jehly. Ojedinělým nálezem u dětí byla lunicová náušnice (viz dále). V hrobě 275 byl nalezen měděný korálek a dvě trubičky; v hrobě 10 čepel, zřejmě hrot nožiku nebo dýky, druhotně použitý jako šipka.

V osmi hrobech se našly korálky (jednoduché či segmentové s příčnými žebry) ze zelené skelné hmoty v různých počtech a někdy ve zlomcích (největší počet dochovaných

korálků byl 47 – hrob 173). Jeden hrob obsahoval jantarový korálek. Mezi dalšími milodary z kategorie ozdob byly náhrdelník z 13 dentálií a několik ulit.

Z kostěných předmětů byly nejčastější korálky nalezené v pěti možná až šesti dětských hrobech, pak byla třikrát objevena šídla a dvakrát jehlice. Ve třech hrobech byly objeveny kančí kly, ve dvou případech v počtu jednoho kusu, v hrobě 173 byl zřejmě uložen pár klů. Masité milodary dochované v podobě zvířecích kostí byly zaznamenány u čtyř hrobů (třikrát šlo o dvojici žeber a jednou o čelist). Z hlediska kostěných milodarů byl zajímavý zřejmě dívčí hrob 123 (11-12 let), který obsahoval 17 kusů opracovaných kostí a parohoviny, sedm kostěných korálků, dále úštěp a čepel ze silicitu (obr. 1).

Kamenná štípaná industrie pochází z 18 hrobů. Vesměs šlo o různé úštěpy a odštěpky ze silicitu, vzácněji z radiolaritu a rohovce, našly se také tři čepelky. Osm šipek patřilo k výbavě hrobu 86, který dále obsahoval dva úštěpy a tři korálky ze skelné hmoty (obr. 2 A). Štípaná industrie byla jediným nálezem u 11 hrobů, v případě malých úštěpů je možná diskutabilní, zda jde vůbec o milodary. Z dívčího hrobu 77 pochází nález pískovcového brousku.

V kontextu všech dětských hrobů z holešovské nekropole vystupují některé hroby s bohatší výbavou. Za nejbohatěji vybavené dětské hroby se dají považovat hroby číslo 10, 72 a 173. Hrob 10 patřil zřejmě jedinci mužského pohlaví ve věku 14-15 let a obsahoval následující milodary: zlomky jedné nebo dvou vlasových ozdob, náramek z měděné tyčinky, výše uvedenou měděnou čepel, náhrdelník sestávající ze 13 kusů trubiček dentálií, 40 jednoduchých a šest segmentových korálků ze skelné hmoty, poškozené kostěné šidélko a dvojici žeber z většího zvířete (obr. 3). V hrobě 72 pohřbené dítě, dle polohy ženského pohlaví, ve věku šest až devět let bylo vybaveno koflíkem, miskou, dvěma měděnými náramky, prstenem, třemi jehličkami z měděného drátku, kostěnou jehlicí, jantarovým korálem a třemi ulitami (obr. 4). V hrobě 173 se kromě pozůstatků dítěte ve věku dvou let (dle polohy holčičky) našly dva prsteny a dva náramky z měděného drátu, tři vlasové ozdoby, 47 skleněných korálků, kančí kel a zlomky dvou dalších (obr. 5). V rámci nitranské kultury bylo poukazováno na to, že kančí kly se vyskytují výlučně v hrobech mužů, z čehož výjimku tvoří právě dětský hrob 173 (*Ondráček-Šebela 1985, 133*). Výjimky jsou však v Holešově dvě, stejná situace se totiž opakuje i v případě hrobu 38 (viz dále). I přítomnost milodaru specificky mužského se zdá podtrhovat zvláštní postavení dítěte z hrobu 173. Druhé nejmenší dítě na pohřebišti, jehož hrob patřil mezi nejbohatší dětské hroby, mohlo patřit do rodiny s vyšším společenským statusem.

Dále lze vyčlenit ještě malou skupinku hrobů s přítomností některého honosného milodaru či s větším počtem milodaráů, než je tomu u zbylých dětských hrobů na pohřebišti. Jsou to hroby s číslem 38, 77, 208, 275 a již zmíněné hroby 86 se štípanou kamennou industrií a 123 s kostěnou industrií. V hrobě 38 bylo uloženo malé dítě do věku šesti let (dle polohy děvčátko) spolu s měděným nákrčníkem, 21 segmentovými korálky ze skelné hmoty a větším kančím klem (obr. 6). Dle polohy dívka ve věku 15-16 let z hrobu 77 obdržela dvě keramické nádoby – mísu a osudíčko, pískovcový brousek, zlomky ozdoby a jehlu z měděného drátu (obr. 7). Hrob 275 patřil patnáctiletému jedinci, který obdržel samé měděné předměty – jehlici, vlasovou ozdobu, soudkovitý korálek a dvě trubičky (obr. 2 B).

V hrobě 208 spočinul 15letý jedinec mužského pohlaví a u něho se našly měděný náramek a náušnice, v zásypu pak byly objeveny střepy z jedné či dvou nádob kultury zvoncovitých pohárů (obr. 8A). Lunicová náušnice je jedním z pouhých čtyř známých exemplářů (obr. 8B). Podobná byla nalezena ještě v Holešově v hrobě 84, další pochází z Příkaz a poslední z Mýtné Nové Vsi; na území Slovenska jde o unikátní nález. Ve všech těchto případech šlo o hroby mužů mladšího věku (od infans III-juvenis až adultus, bližší věk nebyl určen pouze u jedince z Příkaz) s bohatým inventářem, což naznačuje vysoké společenské postavení nositelů lunicových náušnic. Toto postavení zůstalo zřejmě v průběhu vývoje nitranské skupiny neměnné, neboť hroby pocházejí z jejích různých fází (Bátora 2007, 201).

Věková kategorie	Hroby bez milodaráů/celkem	Procento hrobů bez milodaráů
Inf I	?/1	?
Inf II	11/28	39 %
Inf II-III	2/8	25 %
Inf III	20/35	57 %
Inf III-juv	1/7	14 %

Tab. 2 Milodary v závislosti na věku pohřbených jedinců.

U těchto hrobů se zajímavější výbavou je evidentní převaha jedinců vyššího věku, řekněme skoro na přechodu k dospělosti (kategorie inf III-juv). V bakalářské práci (Vejskalová 2009, 275) jsem se mimo jiné zabývala pravděpodobností obdržení milodaráů v závislosti na věku dítěte v neolitu a eneolitu. Obecně je tato pravděpodobnost vyšší u starších jedinců, což odpovídá i holešovskému pohřebišti. V kategorii inf III-juv z Holešova

byl pouze jeden jedinec, u něhož se nenalezl žádný milodar. Avšak hrobů dětí bez milodarů bylo zjevně nejvíce v kategorii inf III (srovnávací údaje v *Tab. 2*), což se vymyká obecnému pravidlu, že pravděpodobnost obdržení milodarů stoupá plynule od nejútlejšího věku ke kategorii inf III-juv.

Analýza dětských hrobů z pohřebiště v Holešově poskytla některé zajímavé poznatky. Hroby novorozenců nebyly zjištěny, nejmladší pohřbené dítě se dožilo jednoho roku. Nejvíce dětí zemřelo v kategorii inf III (7-15 let), celkem 35 dětí. V sedmi dvojhrobech bylo pohřbeno deset dětí, tedy 1/8 z celkového počtu, na pohřebišti nebyly objeveny žádné hroby matek s dětmi. Z hlediska hrobové výbavy se u dětí vyskytly některé předměty, jejichž nositelé jsou považováni za osoby s vyšším společenským statutem, např. lunicová náušnice z hrobu 208. Ze zbraní se u dětí objevily pouze šípky a čepel, zřejmě nožíku nebo dýky, druhotně použita jako šipka. Byly zaregistrovány dvě výjimky z do té doby konstatovaného pravidla, že kančí kly jsou výlučně mužským milodarem. Kančí kly se našly v dívčích hrobech 38 a 173 (pohlaví bylo určeno na základě uložení těla na levém boku hlavou k východu). To znamená buď neplatnost tohoto pravidla, anebo spíše kančí kly symbolizují nějaký mužský aspekt. Hrob 173, kde spočinulo dvouleté dítě, druhé nejmenší dítě na pohřebišti, se dle bohatého inventáře, skládajícího se kromě kančích klů z měděných předmětů a skleněných korálků, jeví také jako místo odpočinku jedince náležejícího k elitě. Velká část bohatších dětských hrobů připadá na jedince v kategorii inf III-juv, tedy na děti na prahu k dospělosti. Dalo by se uvažovat, že ti na onen svět bohatěji vybavení již za života prokázali své schopnosti, nebo prošli přechodovým rituálem dovolujícím držení některých předmětů. Pravděpodobnost obdržení milodarů obecně stoupá s rostoucím věkem dítěte, zde na pohřebišti v Holešově ale bylo zjištěno největší procento hrobů bez milodarů u větších dětí (kategorie inf III – 57 %). Srovnání průměrných délek hrobových jam u dětských věkových kategorií ukazuje na postupné zvětšování velikostí hrobů v závislosti na věku, ale tento obecný trend neplatí vždy. Dospělý jedinec může být pohřben v malé jámě a dítě ve velké. Podle velikosti hrobové jámy rozhodně nelze určovat věk pohřbeného, tak jak se pokusili autoři publikace pohřebiště v případě hrobů bez koster. Ukázalo se, že takovýto postup nemá oporu u hrobů antropologicky určených.

I. I. II. Únětická kultura

Z období nejvýznamější kultury naší starší doby bronzové se lidských pozůstatků zachovalo poměrně hodně. Z protoúnětické fáze se podařilo shromáždit 45 pozůstatků dětí, ze samotné únětické kultury pak 408. Dalších 17 případů představují kulturně neurčité nálezy z konce starší doby bronzové; většinou jde o nálezy z přechodného období k věteřovské kultuře; mají vyhrazené místo na konci kapitoly.

Bohužel, řada těchto nálezů poskytuje ve skutečnosti minimální informace. Občas známe pouze počet nalezených dětských hrobů či jedinců, ale již nejsou k dispozici žádné bližší údaje ke konkrétním hrobům, nejedná-li se o hroby něčím zvláštní. Omezeně lze zacházet s daty z vůbec nejstarších uskutečněných výzkumů této kultury, např. z pohřebiště v Kamýku, kde se V. Schmidt uchýlil pouze k hromadnému popisu (*Schmidt 1900*)⁶. Publikace staroúnětického pohřebiště v Dolních Počernicích zase neobsahuje přesnější určení věku pohřbených dětí, ani v řádu věkových kategorií (*Hásek 1959*). Z některých novějších výzkumů jsou zatím publikována jen předběžná sdělení; u rozsáhlého pohřebiště ve Vlíněvsi u Mělníka se čeká na antropologickou analýzu (*Kalfusová 2008*).

Dětské pozůstatky z **protoúnětické kultury** známe pouze z pohřebišť. Většina (39) pochází z moravského území – z Bedřichovic (5), Maref (1), Moravské Nové Vsi – Hrušek (3), Pavlova (18), Velkých Hostěrádek (8) a Určic (4), což potvrzuje teorii o důležitosti jihovýchodních vlivů z karpatsko-balkánského prostředí na formování této kultury z pozdně eneolitických kultur. V 60. letech udával *J. Ondráček (1967a, 424)* pro moravskou protoúnětickou fázi 12 nedospělých osob, zároveň upozornil na fakt, že počet nedospělých bude ve skutečnosti určitě vyšší, neboť dětským kostrám byla vždy věnována menší pozornost. Pozůstatky šesti dětí z Čech pocházejí z pohřebiště v Praze – Bubenči, které sice někdy bývá uváděno již jako zčásti staroúnětické, ale nakonec jsem do této části kapitoly zařadila všechny tamní dětské hroby.

Přibližný věk známe u 33 dětí, dvě děti se ještě vešly do věkové kategorie inf I, 12 dětí spadalo pod inf II, tři děti do přechodové kategorie inf II-III, 15 dětí do inf III a jeden jedinec do přechodové kategorie inf III-juv. Zajímavé je, že na nekropoli v Moravské Nové Vsi – Hruškách byly všechny tři pohřbené děti stejného stáří, a to tři až čtyř let. Na menším pohřebišti ve Velkých Hostěrádkách byly uloženy pouze děti, všech osm jedinců bylo ve stáří

⁶ Do databáze jsem zahrnula 17 jedinců, kteří byli označeni jako děti „nejútlejšího věku s mléčnými zuby až do prvních stop zubů stálých, tedy asi do 7 let stáří“. Dále V. Schmidt uvádí 19 „osob věku jinošského až do stadia vývinu zadních stoliček, tedy přibližně od 8 do 18 let“, z čehož nelze vyčlenit děti od juvenilních jedinců (*Schmidt 1900, 556*).

do 16 let (*Ondráček 1967a*, 424), což připomíná některá podobně věkově omezená pohřebiště kultury zvoncovitých pohárů (Velké Přílepy – Kamýk, Kněževy aj.; *Vejskalová 2009*, 272).

Jednalo se o ploché hroby bez dalších konstrukcí, uplatněný ritus byl vždy kostrový. Jen v jednom případě byla v dětském hrobě zaznamenána přítomnost dřevěné rakve, bylo to na pohřebišti v Moravské Nové Vsi – Hruškách, kde bylo zachyceno pět či šest rakví na celkový počet 26 hrobů (*Stuchlík – Stuchlíková 1996a*, 81). Pohřeb 11 z Prahy – Bubenče byl obložen čtyřmi velkými kameny, stejně tolik vápencových bloků z původního obložení se uvádí u hrobu 347 z Pavlova. Tvar hrobových jam byl obdélníkový se zaoblenými rohy nebo oválný, obě možnosti se vyskytují i v rámci jednoho pohřebiště (obr. 9 A-B). Na pohřebišti v Pavlově bylo též konstatováno, že dětské hroby jsou obecně menší než hroby dospělých, ale hodnoty jejich zahloubení jsou v průměru vyšší (*Peška 2007*, 99).

Poloha na pravém boku byla zaznamenána 21x, na levém boku dvakrát. Výjimky z pravidla uložení koster na pravém boku bývají vykládány ovlivňováním obyčeji typu Chłopice-Veselé a nitranské skupiny, v kterýchžto skupinách uložení jedince na ten který bok záviselo na jeho pohlaví. Doložená orientace koster byla vždy severojižní, v 15 případech s hlavou na jih, ve dvou případech s hlavou na sever (u koster na levém boku). Převládalo silnější skrčení těla, zejména dolních končetin.

Vícečetné pohřby se týkaly 15 dětí, zaznamenány byly desetkrát. Čtyřikrát šlo o pohřeb dítěte s jednou další osobou, dvakrát se dvěma osobami, třikrát se třemi osobami a jednou se čtyřmi jedinci. V Pavlově je doloženo následné pohřbívání do společné hrobové jámy s odsunutím původních ostatků včetně inventáře stranou (*Peška 2009*, 70). V hrobě 487 byly zjištěny ostatky celkem pěti osob, dvou dospělých jedinců, z toho asi jednou mužského pohlaví, a tří dětí různého věku (obr. 10). V hrobě 488 šlo o pozůstatky čtyř jedinců, dvou dospělých, jednou zřejmě ženy, a dvou menších dětí (obr. 11). Pozůstatky čtyř jedinců (dvou žen, muže a dítěte) byly odkryty i v hrobě 8 v Pavlově (obr. 12). Na pohřebišti v Praze – Bubenči byl z celkového počtu šesti dětí samostatně pohřben pouze jeden jedinec v hrobě 2. Zbýlých pět jedinců bylo pohřbeno ve třech vícečetných hrobech. Šlo o následné pohřbívání jako v Pavlově, pouze s tím rozdílem, že mladší hroby byly většinou uloženy nad starší hrob, tak že ho porušily méně. Takto nad sebou byly uloženy děti 10 a 11. K dospělému jedinci 6 byly postupně přidány dvě děti 13 a 14. Před vložením jedince 13 byly pozůstatky jedince 6 zřejmě vyjmuty, vloženy do organického obalu, který pak byl opět dán do hrobu vedle hlavy nově umístěného zemřelého dítěte. Kameny a keramické nádoby ze staršího pohřbu byly ponechány v hrobě, avšak odsunuty, dítě dostalo svůj keramický milodar. Nad první dítě bylo později pohřbeno druhé dítě již poměrně mělce, tudíž byl tento pohřeb poničen orbou (*Jíra*

1923). V posledním případě bylo dítě 9 pohřbeno ke dvěma dospělým osobám na sobě uloženým.

Informace o přítomnosti či absenci hrobových přídavek máme u 33 hrobů, z nichž krom dvou hrobů byly ve všech nalezeny milodary. V prvním hrobě bez milodarů - hrob 8 z Určic - spočívalo dítě s údy silně přitaženými k tělu, čehož bylo možná docíleno svázáním (Gottvald 1910, 106). V hrobě 28 z Pavlova bylo taktéž pohřbeno dítě se silně skrčenýma nohama. Keramické nádoby byly nejčastějším milodarem, nalezeny byly v 31 hrobech, a to v počtu od jednoho do pěti kusů, nejčastěji dvě nádoby (14x). Ve 25 hrobech byla přiložena mísa, druhým nejběžnějším tvarem byl džbáněk. Ve čtyřech hrobech se vyskytly předměty z kosti, čtyřikrát kostěné šídlo a dvakrát kostěné korálky (jednou pouze jeden kus, v druhém hrobě jich bylo deset). V misce u pohřbu 11 v Praze – Bubenči byly nalezeny zvířecí kosti indikující původní přítomnost možného masitého milodaru, v Pavlově v hrobě 15 byly zvířecí kosti umístěny za záda dítěte. Kov je doložen v pěti hrobech, dvakrát byl přiložen jeden měděný kroužek, třikrát dva kroužky; zřejmě šlo o vlasové či jiné ozdoby. Štípaná kamenná industrie pochází ze čtyř hrobů, dvakrát se vyskytl kousek pazourku, jedno dítě dostalo do hrobu dva úštěpy a jiné osm rohovcových úštěpů. V jiném hrobu byly kolem kostry rozmístěny tři vápencové kameny, v jednom hrobě byl jeden oblázek u kolene pohřbeného dítěte. Záměrné umístění deseti kaménků je evidentní u hrobu 5 z Velkých Hostěrádek – pět hranatých pískovcových kaménků leželo v misce před obličejem dítěte, dalších pět bylo vloženo do malého hrníčku, který byl umístěn ve větším hrnku u chodidel nebožtíka (obr. 13). J. Ondráček se domníval, že mohly sloužit dítěti k hraní anebo „byly původně rozehráté v ohni a měly zvýšit teplotu potravy vložené do nádob“ (Ondráček 1967a, 418). Ojedinělým milodarem byl náhrdelník z deseti kostěných korálků a devíti psích či vlčích zubů.

Za nejbohatěji vybavené dětské protoúnětické hroby lze považovat hrob 3 z Bedřichovic, hrob 13 z Moravské Nové Vsi – Hrušek a hrob 24 z Pavlova. Hrobová výbava prvního jmenovaného náležela asi devítiletému dítěti uloženému na pravém boku, hlavou k JJZ, skládala se ze tří džbánek, osmi rohovcových úštěpů, kostěného šídla a měděného kroužku (obr. 14). Druhý uvedený hrob byl ten se zbytky dřevěné rakve. Pohřbené dítě spočívalo na levém boku, hlavou k severu, jako milodary mu byly přiloženy čtyři keramické nádoby, kostěné šídlo, dva měděné kroužky, náhrdelník z kostěných korálků a zvířecích zubů (obr. 9 A). V hrobě 24 z Pavlova bylo pohřbeno dítě ve věku šesti až sedmi let v poměrně prostorné, nepravidelně oválné hrobové jámě o rozměrech 218 x 106 cm. Výbava se skládala z pěti keramických nádob, dvou kovových spirálek (zřejmě záušnic), kostěného šídla a korálku a dvou úštěpů (obr. 15).

Detailnější rozbor nelze provést, jelikož nemáme k dispozici dostatek údajů. Je však zřejmé, že v protoúnětické fázi se dětské pozůstatky nacházejí pouze na pohřebištích, podobně jako je tomu u zbytku populace. Není patrné žádné vyložené zvláštní zacházení s mrtvými dětmi, ani jiné odlišnosti v pohřebním ritu oproti dospělým osobám.

A nyní se dostáváme k vlastní **únětické kultuře**, ze které máme k dispozici 408 nalezených dětských pozůstatků. Z území Čech pochází 232 nálezů (tj. 56,9 %), z Moravy 176 (43,1 %) - situace je tedy v tomto ohledu poměrně vyrovnaná. Na pohřebištích bylo odkryto 329 dětských pozůstatků, na sídlištích 77, v jeskyních pouze dva. Pro bližší informace o zastoupení nálezů z jednotlivých kontextů v Čechách a na Moravě viz následující *tab. 3.*

kontext	sídliště	pohřebiště	jeskyně	celkem
Čechy	30 (12,9 %)	202 (87,1 %)	0	232 (100,0 %)
Morava	47 (26,7 %)	127 (72,2 %)	2 (1,1 %)	176 (100,0 %)
celkem	77 (18,9 %)	329 (80,6 %)	2 (0,5 %)	408 (100,0 %)

Tab. 3 Přehled nálezů dětských pozůstatků z únětické kultury na našem území.

Zvláštním typem pohřbu jsou v mladší a pozdní fázi únětické kultury pohřby nespálených (většinou dětských) těl ve větších keramických nádobách. První nálezy byly uskutečněny již na konci 19. století a přibývají jen pomalu. V současné době můžeme počítat pro únětickou kulturu s 14 víceméně jasnými nálezy tohoto typu a několika nejistými (více v příslušné kapitole, od str. 80). V Čechách bylo nalezeno 11 koster dětí v zásobnicích, z nichž devět patří ještě mezi nálezy ze starých výzkumů (*Neustupný 1933*). Poměrně v krátkém sledu za sebou byly prozkoumány dětské pohřby v nádobách v Praze - Michli, Malých Číčovcích, na Slánské Hoře, ve Vepřku, v Kamýku a u Turska. Novější (zhruba o 100 let později učiněný) nález pochází z Vepřku (obr. 16) a zároveň tak potvrzuje existenci dvou starších nálezů z této lokality, druhý nedávný objev byl učiněn na pohřebišti v Praze 9 – Mškovcích (*Ernée – Majer 2009*). Na Moravě se podařilo objevit zatím tři takovéto případy, a to v Blučině – Cezavách, v Dolních Věstonicích a nejnověji v roce 2005 v Brně – Slatině.

Na českých lokalitách si můžeme povšimnout, že se pithoi vyskytují docela často i vícekrát (po dvou, po třech) na jednom archeologickém nalezišti. Pozůstatky dětí v nádobách se nacházejí jak na pohřebištích (devětkrát), tak v sídlištním kontextu (pětkrát), např. v sídlištní jámě jako tomu bylo v Blučině – Cezavách (obr. 27 B, *Tihelka 1963*). Únětické

pithoi se v našem prostředí dají rozlišit na tři základní typy – sedmkrát jsme zpraveni jen o přítomnosti zásobnicového charakteru, čtyřikrát byla zásobnice přikryta mísou, dvakrát schránku na ostatky tvořily dvě zásobnice zasunuté do sebe hrdly (např. jeden ze starých nálezů u Vepřku – Obr. 13 B). Na Moravě byly všechny tyto možnosti použity jednou. V Čechách byla navíc zásobnice s ostatky v šesti případech obložena kameny.

U šesti dětí sice neznáme dosažený věk, ale ze zbylých osmi jedinců mohlo být šest zařazeno do kategorie infans I (tedy do jednoho roku). Věk dvou dětí spadl do kategorie infans II (dva roky a pět let). V zásobnicích se u pěti kostřiček v Čechách našly další předměty. Šlo o bronzový náramek, zlomek bronzového kroužku, deset lastur, tři pazourky a v posledním případě zlomek lastury a dvě zvířecí kosti. K devíti dětským hrobům zřejmě kromě samotných zásobnic žádné další milodary nebyly přiloženy.

Z kontextů, v kterých se dětské pozůstatky nacházejí, jsou pro únětickou kulturu nejméně časté nálezy z jeskyní. Zmínila jsem již, že jde pouze o dva nálezy, zároveň jsou to vůbec jediné dva dětské hroby ze starší doby bronzové z jeskyní. Objeveny byly na katastrálním území obce Mokrá u Brna. Při výzkumu Hadí jeskyně v roce 1958 byl odkryt na plošině těsně před jeskyní dětský hrob zapuštěný až na skalnaté dno. Skrčená kostra asi pětiletého dítěte, orientovaná severojižně s hlavou k jihu a obličejem k východu, byla uložena na pravém boku s rukama složenýma před hrudí (obr. 17). U krční oblasti byla nalezena bronzová spirálka, u těla střep z únětické nádoby (*Stuchlík 1981, 10*). Na druhý pohřeb dítěte se narazilo o rok později při výzkumu jeskyně Kůlničky. Taktéž kostrový hrob byl situován při východním okraji vchodu do jeskyně a uložen byl až na dno skalní štěrbin. U kostry se našly části dvou hrncovitých nádob (*Stuchlík 1981, 14*). Hroby z Hadí jeskyně a Kůlničky mají podle S. Stuchlíka poukazovat na dlouhodobý pobyt lidu s únětickou kulturou v této oblasti, potvrzovat zejména sídelní roli blízké jeskyně Pekárny a jejího okolí. Nejednalo se zřejmě o běžné hroby, spíše je můžeme považovat za určitou variantu hrobů na sídlištích nebo hrobů v sídlištních jamách, neboť i keramické tvary z obou hrobů a stupeň jejich zachování (nádoby byly doplňovány) připomínají podle autora spíše keramiku sídlištní než určenou k funerálním účelům (*Stuchlík 1981, 37, 39*).

Přes zdánlivě přísný ritus se striktními pravidly uplatňovaný na pohřebištích se v průběhu celého vývoje únětické kultury setkáváme s lidskými kosterními pozůstatky i v sídlištních objektech. V rámci této problematiky zacházíme s nálezy velmi rozdílného charakteru. U některých případů je na místě hovořit přímo o pohřbech či hrobech dětí na sídlištích, neboť jsou to kostry v rituální poloze, uložené zřejmě se vší pietou i s milodary, avšak další jedinci v rituálním uložení nemají žádnou „hrobovou“ výbavu a také známe kostry

v sídlištních objektech jen pohozené. Zcela odlišným typem jsou pak nálezy částí koster, třeba pouze lebek (kupř. ze Slánské Hory, *Schmidt 1896b*, 627) nebo jednotlivých kostí. Většinou se dětské pozůstatky nacházejí v klasických zásobních jámách kruhového tvaru, hruškovitě zahloubených, ale v jednom případě bylo nalezeno několik jedinců uložených i v objektu s obytnou či výrobní funkcí. Na sídlištích se také objevují pohřby v nádobách, jak bylo již zmíněno v předchozím textu.

Čechy poskytly 30 nálezů dětských pozůstatků v sídlištním kontextu, které tvoří 13 % z celkového počtu, zatímco na Moravě 47 nálezů představuje čtvrtinu všech nálezů dětí (viz *Tab. 3*).

Bohužel u 24 dětí neznáme bližší určení věku (tj. pro máme pouze obecný údaj infans), u zbytku bylo zastoupení věkových kategorií následující: devětkrát inf I, 27x inf II, třikrát inf II-III, 11x inf III, jednou inf III-juv. Skelety dětí ve věku od jednoho do sedmi let se tedy nacházejí na sídlištích nejčastěji⁷. Co se týče uložení koster, byla 14x zaznamenána poloha na pravém boku, pětkrát na levém boku, čtyři jedinci spočívali víceméně na zádech a jeden na břiše. U zbylých dětí se polohu nepodařilo rozpoznat, nebo nebyla popsána.

Přítomnost milodarů se u sídlištních pohřbů posuzuje obtížněji. Pokud budeme jako milodary brát striktně pouze předměty uložené přímo u koster, tak se dá pohřební výbava doložit pouze u 20 dětí. U 12 dětských koster byla přiložena keramika v podobě celých nádob nebo alespoň zlomků. Z dalších předmětů to byly šestkrát ozdoby z kovu, dvakrát kostěná šídla, kousky pazourku, lastury, jednou hliněné závaží, parohový korál, třikrát byly přiloženy zvířecí kosti. Jedno dítě z hromadného pohřbu z Blučiny mělo na krku náhrdelník z osmi schránek kelnatky (*Salaš 2003*, 223). V Blšanech byl pohřeb dítěte, vložený do částečně zasypané sídlištní jámy, obložen mazanicí a drtidly (*Pleinerová 1960*, 492). Do již částečně zaplněných objektů byli ukládáni i někteří jedinci na sídlišti ve Vlíněvsi, kde polovina odkrytých koster patřila dětem (*Langová 2009*, 60)⁸.

Vícečetné či hromadné pohřby jsou se sídlišti nerozlučně spjaty. Nálezy lidských kosterních pozůstatků na sídlištích ze starší doby bronzové se poměrně podrobně zabýval *M. Salaš (1990, 287)*. Z našich údajů týkajících se dětí vidíme, že na Moravě je tento jev častější než v Čechách, jak je patrné i z *tab. 4*. V Čechách byly děti nalezeny s dalším jedincem či jedinci v necelé polovině případů, na Moravě v 79 %. Bráno na celé území naší republiky, dětské pozůstatky ze sídlišť pocházejí v 66 % z vícečetných pohřbů.

⁷ Avšak byly odkryty i pozůstatky novorozenců, tři z těchto nejmenších dětí jsem už zmiňovala při rozboru pohřbů v nádobách, které byly v pěti případech objeveny právě na sídlištích.

⁸ Celé sídliště zatím zpracováno nebylo, uvedená práce se týká objektů asi z poloviny výzkumných sezón.

uloženo	samostatně	vícečetné pohřby	celkem
Čechy	16 (53,3 %)	14 (46,7 %)	30 (100,0 %)
Morava	10 (21,3 %)	37 (78,7 %)	47 (100,0 %)
celkem	26 (35,6 %)	51 (64,4 %)	77 (100,0 %)

Tab. 4 Přehled uložení dětí ve vícečetných pohřbech na sídlištích ÚnK v Čechách a na Moravě.

Počet jedinců v těch hromadných pohřbech, kde byly děti přítomny, se pohybuje od dvou (známe 13 případů, v nich 17 dětí), přes tři (šest případů, osm dětí), čtyři (tři případy pouze na Moravě, deset dětí), pět (jeden případ), sedm jedinců (jeden případ v Čechách) až k nálezům minimálně 12 jedinců (ve skutečnosti asi okolo 25-35 jedinců) v zásobní jámě. Tento poslední nález se však svým charakterem ostatním sídlištním nálezům vymyká, jak si přiblížíme později.

Ve třech případech byly v sídlištní jámě spolu uloženy dvě děti. V objektu č. 32 ze sídliště v Brně – Černých Polích byly děti uloženy nad sebou a orientovány různě, v Cezavách u Blučiny byla jejich tělíčka překryta velkými kusy nádob (*Dezort 1950*), což trochu připomíná zvyk pohřbívání v nádobách (obr. 18). Pozůstatky tří dětí a několika nádob byly rozptýleny na dně zásobní jámy ve Vyškově (*Mikulková 2008*). V dalších hromadných pohřbech jsou již přítomni i dospělí jedinci. Na dně zásobní jámy ve Tvarožné, okr. Brno – venkov, byla objevena kostra ženy a pozůstatky tří dětí ve věku osm až devět let, sedm let a pět let (*Mikulková – Stuchlík – Vitula 1996*). Žena ve věku 30-40 let spočívala na pravém boku s trupem lehce přetočeným na břicho, v orientaci JZZ-SVV, na krku a u pánve se zachovaly drátěné ozdoby. Proti ženě byla na levém boku uložena kostra nejstaršího dítěte s dvěma drátěnými ozdobami na krku. Z menších dětí byly zachovány jen dolní končetiny ležící u dvou popsaných jedinců (obr. 19). Stejně zastoupení jedinců bylo objeveno i v sídlištní jámě č. 510 v Blučině na Cezavách (*Salaš 2003*, 223). Zde došlo nejprve k uložení tří jedinců, starší ženy a dvou dětí, o něco blížeji k ústí jámy pak bylo deponováno třetí dítě.

Z Brna – Tuřan pochází nový nález pozůstatků čtyř dětí ze sídlištní jámy 5601, která patřila do pásu zásobních jam, které měly mezi sebou pravidelné rozestupy a obsahovaly lidské skelety (*Kala - Konášová - Smrčka 2008*, 63). Kromě dětí se samostatně uloženy našly kostry tří mužů a dvou žen. U dospělých jedinců byly rozpoznány stopy patologických procesů, onemocnění, zranění; tříštivá perimortální fraktura lebky jedné z žen zřejmě značí násilnou smrt. Tito lidé se zřejmě minimálně fyzickým zjevem lišili od zbytku populace a dostalo se jim odlišného zacházení, čemuž by nasvědčovalo i to, že řada těchto objektů se nacházela na samém okraji sídliště.

Pozoruhodný byl obsah sídlištního objektu č. 1 z Vážan nad Litavou, okr. Vyškov, prozkoumaný ve 30. letech 20. století, ale řádně publikovaný teprve nedávno (*Čižmář 2007a*). Podle nákresů z výzkumu spočívaly na dně kruhové jámy v řadě vedle sebe tři kostry na pravém boku, orientované SZ-JV. U nohou první kostry ležela dětská kostřička a mezi druhou a třetí kostrou byla nalezena samostatná lebka. Ta měla podle autorů výzkumu patřit dalšímu jedinci (bezhlavému) v SZ části objektu, který byl uložen kolmo k ostatním v natažené poloze a navíc v kameném obložení (obr. 20). M. Čižmář však nabízí logické vysvětlení zdánlivě výjimečné nálezové situace. V případě kostry v natažené poloze šlo velmi pravděpodobně o hrob z mladšího období, který byl zapuštěn do únětického objektu, avšak nebyl při výzkumu rozpoznán a jeho zbývající části nebyly dokopány. Lebka by pak patřila k únětickým kostrám (podobně se hlavy oddělené od koster vyskytly i v jiném objektu z téže lokality). Všechny únětické kostry měly milodary, včetně dítěte, které obdrželo koflík a bronzovou náušnici.

Z českých nálezů je asi nejčastěji diskutován pohřeb sedmi osob v obytném či výrobním objektu z Hlízova, okr. Kutná Hora (*Dvořák 1927b*, 353). Šlo o objekt elipsovitého tvaru s rozměry 480 x 324 cm, zahloubený 170 cm od povrchu. Dno bylo uhlazené a do červena vypálené, ve východní části s ohništěm. V severní části jámy byla pohřbena mladá žena a pětileté dítě, při jihovýchodní stěně jámy ležely kostry muže, ženy a asi šestiletého dítěte, v severovýchodním cípu byly uloženy dvě děti ve věku 10-14 let. Podél stěny bylo rozestaveno 21 keramických nádob (obr. 21).

V současné době je bez přímé analogie v rámci únětické kultury objekt 5 z Cezav u Blučiny (*Salaš 1990*). Antropologický osteologický materiál z objektu čítal na 700 zlomků. J. Jelínek stanovil minimální počet jedinců na jedenáct dětí a jednoho dospělého, skutečný počet jedinců odhaduje však na 25 až 35 osob. Všechny kosti byly ve fragmentárním stavu, asi 170 kusů bylo opálených, vzácně úplně přepálených. Prokázány jsou spirální fraktury, které mohly vzniknout jen na čerstvé kosti. Zřetelné jsou stopy tlučení, evidentně byly kosti lámány a rozbíjeny na menší kusy. Na některých zlomcích dolních čelistí a dlouhých kostí byly zjištěny krátké ostré řezy. Stav kostí je podle J. Jelínka vysvětlitelný pouze jako důsledek kanibalistických praktik (*Jelínek 1990*, 301), M. Salaš také tvrdí, že jde nepochybně o zbytek krvavého obětního rituálu (*Salaš 1990*, 292). Kromě stop násilných zásahů byly na kostech také zjištěny patologické změny vypovídající o zdravotním stavu dětské populace - u osmi fragmentů očních dětských jedinců (z celkového počtu 11 nalezených kusů, patřících čtyřem až pěti dětem) jsou patrna cribra orbitalia.⁹ Co se týče počtu jedinců, z kterých pocházely

⁹ Více v kapitole poznámky ke zdravotnímu stavu ...

nalezené pozůstatky, fragmentárního stavu těchto pozůstatků a na nich identifikovaných násilných stop, nemá nález z Cezav obdoby.

Nejvíce dětských pozůstatků (329, tj. 80,6 % z celkového počtu) bylo objeveno na pohřebištích; z Čech známe 202 nálezů, z Moravy 127. Mezi oběma oblastmi jsou patrné určité rozdíly, např. v četnosti některých jevů.

Až na čtyři případy šlo o kostrové pozůstatky. Tři žárové dětské hroby byly zaznamenány na pohřebišti v Polepech u Kolína (*Dvořák 1927*). Tyto výjimky z tradičního kostrového ritu únětické kultury se týkaly právě a jenom tří dětí uložených vždy u kostrového ženského pohřbu. V hrobě 15 byly spálené dětské kůstky rozházeny kolem kostry dospělé ženy, v hrobě 65 byly uloženy v džbáněčku nad pánví ženy a v hrobě 141 byla hromádka spálených kůstek nalezena u nohou ženy. V souvislosti s těmito žárovými pohřby upozorňoval již *V. Moucha (1954, 525)* na variabilitu v pohřebním ritu dětí, o čemž se přesvědčíme i dále. Lokalita Polepy je významná nejen kvůli zmiňovaným dětským žárovým pohřbům, ale také tím, že jde o doposud největší prozkoumané pohřebiště únětické kultury. Děti zde bylo odkryto 26, což podle předběžného antropologického posudku činilo 16,7 % ze všech pohřbených (*Moucha 1954, 523*). Celkem bylo odkryto 156 jedinců, z toho 44 mužů (28,3 %), 80 žen (51,3 %) a šest jedinců nebylo určeno (3,8 %). O druhé největší nekropoli, kamýcké, bohužel nemáme dostatek informací. Ale vraťme se k pohřbu žehem. Poslední čtvrtý případ užití žárového ritu pochází z Těšínova v okrese Písek (*Dubský 1939-46, 31*). Hrobová komora vybudovaná z plochých kamenů svisle zapuštěných do čtverhranu obsahovala dětský hrob s hlazeným únětickým koflíkem a byla částečně přikryta mohylou (obr. 22).

Dětské hroby pod mohylou byly zjištěny pětkrát. V Letonicích však zřejmě šlo o mohylu mladšího data navršenou na únětický dětský hrob až později. Samotný hrob obsahoval jako výbavu tři keramické nádoby (mísu, pohárek, hrnek), zlomek bronzového pásku a kostěné šídlo (*Chleborád 1963, Stuchlík 1990*). Kromě uvedeného Těšínova jde o tři dětské hroby pod mohylami v Čejetičkách u Mladé Boleslavi (*Plesl 1959; 1963*). V mohyle 7 byly odkryty dva hroby dětí ve věku kolem osmi let a dva hroby dospělých jedinců, zřejmě muže a ženy. U této mohyly se jeví celá nálezová situace pozoruhodná. Zdá se totiž, že mohyla kryjící tři pohřby byla zároveň navršena přes sídlištní objekt (možná atypickou chatu? obr. 23A). Čtvrtý hrob (mladšího dítěte) s únětickou jehlicí a jantarovými korálky byl zahlouben do mohylového náspu. Autor výzkumu se zamýšlel nad otázkou, zda byli lidé pohřbení pod mohylou č. 7 v nějakém vztahu k sídlištnímu objektu, jelikož i výsledky antropologického rozboru by ukazovaly na rodinnou jednotku. U mohyly 8 se situace

opakovala do té míry, že pod dvěma hroby (jeden dětský bez milodarů) se ukázal opět objekt čtyřúhelníkovitého tvaru s lalokovitým výběžkem (obr. 23 B). Zda tento objekt taktéž považovat za sídlištní, je v tomto případě ještě problematičtější než u mohyly č. 7. Kamenné násypy označující svrchu hroby se u lidu s únětickou kulturou často předpokládají, ovšem budování klasických mohyl je stále v některých částech Čech určitou zvláštností (*Plesl 1963*, 422).

To by bylo ve stručnosti k základním odchylkám v pohřebním ritu a dále se budeme věnovat rozboru kostrových dětských hrobů na pohřebištích. Pro 165 pohřbených dětí (tedy polovinu) opět nedisponujeme údaji o přesnějším určení věku. Nejmenších dětí do jednoho roku bylo odkryto 12, menších dětí do sedmi let bylo objeveno 60, větších dětí skoro stejný počet – 64. Do přechodné kategorie inf II-III bylo zařazeno 21 dětí a do nejstarší věkové kategorie inf III-juv sedm jedinců.

Co se týče uložení dětských koster na pohřebištích, v 98 případech byla registrována poloha na pravém boku. Poloha na levém boku se opět ukázala jako minoritní, takto pohřbeno bylo pouze sedm dětí na Moravě, což by podporovalo teorii o ovlivňování ritem nitranské skupiny; všechny tyto děti byly uloženy samostatně. Ve 25 případech byla konstatována pouze skrčená poloha bez upřesnění. O orientaci skeletů máme ještě méně informací, nejčastěji byl zaznamenán směr J-S (57x), poté JZ-SV (12x), JV-SZ (11x), S-J (devětkrát), Z-V (pětkrát). V menší míře se uplatnily i další směry a jejich odchylky.

Hrobové jámy byly většinou obdélníkové se zaoblenými rohy nebo oválné jako v protoúnětické fázi. Minimální a maximální udávané rozměry samostatných dětských hrobů byly pro délku 60–250 cm, pro šířku 30–210 cm. Ještě delší hroby (max. 280 cm) obsahovaly více jedinců. Hloubka se pohybovala od 10 cm do maximálně 230 cm. Ve 126 případech se nejednalo pouze o prosté hrobové jámy. V průběhu únětické kultury se setkáváme s různými úpravami hrobů za pomoci kamene a také s pohřbíváním do dřevěných rakví; z těchto zvyklostí nebyly vyloučeny ani malé děti.

V rakvích bylo pohřbeno 28 dětí, všechny tyto hroby byly nalezeny na moravských pohřebištích; tj. 22 % dětí bylo na Moravě pohřbeno do rakve. Zjištění, že z českých dětských hrobů žádné pozůstatky dřevěných rakví nepocházejí, je celkem překvapivé, neboť u dospělých jedinců v Čechách doloženy bývají, i když v menším měřítku než na Moravě (*Pleinerová 1960b*). Většinou jde o vydlabané kmeny stromů, někdy označované německým slovem Baumsarg (stromové, monoxylické rakve). V 11 případech zřejmě byla rakev dvojdílná, to znamená přiklopená víkem, druhou více vydlabanou polovinou kmene. V osmi případech bylo nalezeno v hrobě několik kamenů, které, předpokládáme, sloužily

k vypodložení kulatých den rakví a jejich stabilizaci. Jednou byla doložena rakev s anty, výčnělky v čele.

Z těchto 28 dětí mělo 21 svojí vlastní rakev, většinou délkově uzpůsobenou, sedm jich rakev sdílelo. V hrobě 49 v Těšeticích - „Vinohradech“ bylo dítě ve věku tří až čtyř let pohřbeno do dvoudílné rakve s dvěmi dospělými jedinci, mužem a ženou (*Lorencová – Beneš – Podborský 1986, 87-89*). V Rebešovicích byl odkryt zajímavý hrob č. 192 s dvojicí rakví, v jedné spočívala neporušená kostra ženy ve věku 40-45 let. Obsah druhé rakve s pozůstatky mladé ženy a asi dvouletého dítěte byl narušen druhotným zásahem (*Ondráček 1962, 28*). Zbylých pět dětí bylo uloženo v rakvích s jednou dospělou osobou, třikrát se ženou a dvakrát s mužem. Až na jeden hrob byly všechny tyto vícečetné hroby vykradeny, jakož i deset samostatných dětských hrobů s rakvemi. Navzdory tomu byly ve všech samostatných dětských hrobech s rakvemi milodary nalezeny a ani u vícečetných hrobů je nemůžeme vyloučit.

Mezi nevyhloupenými hroby s rakvemi jsou tři, jež patří mezi nejbohatší dětské hroby vůbec. Honosnou výbavou se může pochlubit dítě ve věku osmi let z hrobu 35 ze Slavkova, které obdrželo čtyři nádoby (amforu, mísu, osudí a koflík), pět bronzových záušnic, hřivnu-nákrčník, dva náramky, jehlici, jehličku a oblázek (obr. 24). Další bohatě obdarované dítě ve věku devět až deset let bylo objeveno na pohřebišti v Mušově ve hrobě 18 (*Stuchlík 1987a, 15*). Hrobovou výbavu tvořily tři keramické nádoby (pohárek, hrnek, miska), přeslen, bronzová jehlice, náramek, šest vlasových ozdob, náhrdelník z 61 bronzových korálků válcovitého až soudkovitého tvaru a bronzová tyčinka (obr. 25). U šesti až sedmiletého dítěte z hrobu 17 v Těšeticích – „Vinohradech“ (*Lorencová – Beneš – Podborský 1986, 34-37*) se našly džbán, miska, bronzová jehlice, dvě dýčky, náramek, dvě záušnice, jehla, tři trubičky a kostěné šídlo (obr. 26 a 27A).

K úpravám hrobových jam se v únětické kultuře velmi často užívalo kamene. Kámen v jakékoli formě (ne oblázky apod.) máme doložen ve 111 dětských hrobech. Byl použit různě, ke dláždění dna, k obložení stěn, kameny mohly tvořit věnec kolem pohřbu. Hrob mohl být překryt kamennými deskami. V některých případech byly prozkoumány složitější konstrukce typu skříňky nebo kamenné hrobky, někteří autoři mluví o „kamenném závalu“. Kombinace užití kamenného závalu a obložení spolu s dřevěnou rakví se objevila pouze u sedmi samostatných dětských hrobů z těšetické nekropole (i u výše popsaného bohatého hrobu 17 z Těšetic – „Vinohradů“, obr. 27A). Zbylé rakve z dalších lokalit byly tedy umístěny v prostých hrobových jamách. Tyto úpravy zřejmě svědčí o obecné snaze vytvořit pro mrtvé vymezený, izolovaný prostor (*Jiráň et al. 2008, 66*). Za mírou hojnosti užívaných materiálů

na jednotlivých pohřebištích asi musíme hledat nejen sociokulturní důvody, ale i odraz jejich přirozeného výskytu v daném prostředí.

V souvislosti s úpravami hrobových jam nelze nezmínit nálezy z Brodců nad Jizerou, kde byly odkryty dvě vyzděné hrobky s pohřbenými dětmi. Následuje přesný popis konstrukce první hrobky dle *J. Rataje* (1954, 309): „hrob byl vystavěn z nepravidelných opukových kamenů, kladených na sebe a vázaných červeným jílem z řeky, tak že stěnu hrobky bychom mohli přirovnat ke zdi“ (obr. 28). Hrobka orientovaná severojižním směrem byla dlouhá 148 cm, široká 85 cm a vysoká 90 cm. Komora byla vyplněna zřícenou klenbou. Malá velikost dna ukazuje na to, že při stavbě se zřejmě počítalo s dítětem. Samotná kostra spočívala v klasické skrčené poloze na pravém boku a byla překrytá neznámou černou hmotou. Šlo o malé dítě ve věku tří až pěti let, které obdrželo jako milodary náhrdelník z pěti bronzových spirálek a jantarového korálu, bronzovou jehličku, kostěné šídlo. Na ruce mělo bronzový náramek malého průměru (3,5 cm), našla se také zvířecí lopatka (obr. 28).

Druhá hrobka byla postavena podobným způsobem, jen bylo použito drobnějšího materiálu, který dle autora působil dojmem sběru, a procento zastoupení jílu bylo vyšší. Větší rozměry shodně orientované hrobky (160 x 105 cm, výška 80 cm) odpovídaly většímu dítěti, které zde bylo pohřbeno. Antropogický rozbor uvádí věk osm až třináct let. U opětně pravostranně skrčené kostry s hlavou k jihu se našla pouze bronzová spirálka a jehlice, které mohly původně tvořit jeden předmět (obr. 28:10). Horní část jedince byla také pokryta černou hmotou, z níž byly odebrány vzorky na chemickou a fytopaleontologickou analýzu. Zjistilo se, že jde částečně o zkarbonizované dřevo a o zetlelinu s vysokým obsahem tříslovin a pryskyřnatých látek. Závěr zněl, že hrobové jámy byly vystlány jehličím, dubovým listím a snad i kůrou a mechem (*Rataj 1954, 327*). Do nich uložená těla dětí pak byla pokryta stejným zásypem, což demonstruje vztah a péči pozůstalých k zemřelým dětem.

Kamenné skřínky jsou v dětských hrobech doloženy často u starých výzkumů, jako např. v Holubicích, Malých Čičovicích, Noutonicích, ale známe je i z novějších záchranných akcí, kupř. z Vepřku, kde pohřby dětí v kamenných skřínkách byly provázány s obložením hrobů dospělých jedinců (*Sklenář - Lutovský a kol. 1993, 26*). Objekty 17 a 17A, 61 a 61A, trojice hrobů 95, 96 a 96A svojí bezprostřední blízkostí ukazují na záměrné umístění (obr. 29). Pravidelné kamenné obložení hrobů bylo pozorováno na pohřebišti ve Velkých Žernosekách (*Moucha 1961*), někdy i se zakrytím, kupř. hrob 51 obsahující skelety dvou dětí a dvou dospělých jedinců (obr. 30).

Od úpravy hrobů se nyní přesuneme k hrobové výbavě. Milodary jsou zmiňovány ve 183 dětských hrobech, tedy téměř v 57 %. U 61 dětí se při výzkumech žádné předměty

nenalezly, ve zbytku případů milodary nemůžeme vyloučit. Kolem 50 dětí mělo u sebe pouze jeden milodar, většinou keramickou nádobu nebo předmět z bronzu. Nejčastější hrobový přídavek, keramika (několikrát pouze v podobě zlomků), se vyskytla u 135 dětských pohřbů. V devíti případech šlo o pithoi – pohřby v nádobách. V „klasických“ hrobech byla přiložena ponejvíce jedna nádoba (50x), dvě nádoby (26x), tři nádoby (22x), čtyři nádoby (devětkrát); pět nádob se objevilo pouze dvakrát. Ojedinělým případem je 11 nádob v dětském hrobě 31 ze Šardiček (*Procházka – Chleborád – Kalousek 1927*, 14). Dítě bylo dále vybaveno bronzovým náramkem, dýkou a pazourkovým úštěpem (obr. 31 A). Zřejmě kvůli přítomnosti dýky autoři výzkumu uvažovali o možnosti, že v prostorném hrobě byl pohřben i muž, ale tato interpretace asi není nutná, jelikož bronzové dýky v dětských hrobech byly zachyceny v několika případech na Moravě i v Čechách (viz dále). Nejčastějším keramickým tvarem byly opět misky různých velikostí, které jsou jmenovány u 57 hrobů, nechybějí zejména v hrobech s více keramickými nádobami. Nelze říci, že by miniaturní nádobky byly atributem pouze dětských pohřbů, objevují se v podobném poměru i v hrobech dospělých, tudíž autoři výzkumu v Těšeticích soudí, že jde o typickou funerální keramiku (*Lorencová – Beneš – Podborský 1986*, 129).

V hrobě 19 v Šardičkách dojal A. Procházku nález hliněné lžice, přidané spolu s mísou před ústa pohřbeného asi pětiletého dítěte, k úvahám o lásce a pozornosti pozůstalých (*Procházka – Chleborád – Kalousek 1927*, 37). Nebyl to jediný případ, další jsou známy z Křechoře a Dolních Počernic. Z Rebešovic pocházejí dvě hliněná kolečka s malým otvorem uprostřed (přesleny?) sloužící jako jediné přídavky v hrobě č. 306. Přesleny jsou jmenovitě uváděny ze dvou hrobů. Z Turska je popisován hliněný knoflík.

Druhý nejhojněji zastoupený materiál byl bronz (resp. měď, nelze rozlišit bez příslušných rozborů); bronzové přídavky – většinou ozdoby – byly zachyceny u 87 pohřbů. Bronzové dýčky byly nalezeny po jednom kusu v šesti hrobech, dvě dýky ležely v již dříve zmiňovaném bohatě vybaveném těšetickém hrobě č. 17, kde bylo pohřbeno dítě ve věku šesti až sedmi let. V těchto hrobech nebylo dalších jedinců, dýky byly doprovázeny dalšími milodary, vždy keramikou a většinou i dalšími bronzovými předměty. Věk známe pouze u dětí z dvou dalších hrobů z Tešetic – „Vinohrad“. V jednom případě obdrželo dýku dítě ve věku čtyř až pěti let, v druhém šlo o jedince na prahu dospělosti o stáří 14-15 let, rozpětí tedy poměrně široké. Výskyt bronzových dýček na těšetickém pohřebišti byl poměrně častý (i přes vylupování hrobů), našly se v dalších pěti hrobech, ovšem pokaždé již jen jeden exemplář. Autoři výzkumu předpokládají, že pohřbené děti byli chlapci, protože dospělí jedinci byli

s jednou výjimkou určení jako muži a zbraně bývají obvykle hodnoceny jako typicky mužský milodar (Lorencová – Beneš – Podborský 1986, 116).

Jedinkrát je uváděna část bronzové čelenky nalezená vedle lebečních kostí většího dítěte z hrobu 238 v Rebešovicích (Ondráček 1962, 35). Řídkým nálezem byly také hřivny – nákrčníky, nalezené ve třech hrobech, v Těšeticích v hrobě 31, ve Slavkově v hrobě 35 a v Mušově v hrobě 28. Z hrobu 30 v Šardičkách pochází buď zlomek nákrčníku, anebo jehlice. Těšetický nákrčník byl jedním ze dvou nalezených na tomto pohřebišti, v obou případech šlo o bohatě vybavené pohřby. Velikost nákrčníku byla přizpůsobena vzrůstu mrtvého, ten dětský je o něco menší. „Oba předměty tvoří tenší variantu skutečných hřiven a jako nákrčníky už byly vyrobeny“ (Lorencová – Beneš – Podborský 1986, 132). Podobná situace byla na pohřebišti v Mušově, kde se našly také dva nákrčníky, jeden dětský a jeden v hrobě ženy.

Z Českých Křídlovic uvádí K. Tihelka nárameník (Tihelka 1953, 290), pravděpodobně však půjde o náramek, jelikož v původním textu K. Schirmeisena je slovo Armring (Schirmeisen 1927). Celkem se náramky vyskytly v 32 dětských hrobových výbavách. Maximální počet přiložených náramků byl čtyři, pocházel z hrobu 28 s nákrčníkem z Mušova (Stuchlík 1987a, 20). Tři až čtyřleté dítě mělo na předloktích dva plechové náramky a další dva manžetovité náramky borotického typu mělo navlečené na nohou jako nánožníky (Obr. 32). Tři náramky jsou popsány v hrobě 32 z Těšetic, v kterém byla jedna z bronzových dýček, šlo o dva náramky z dvojitého drátu a jeden tyčinkovitý. Dva náramky se našly v osmi hrobech. Po jednom náramku bylo v 22 hrobech.

Nejběžnějšími bronzovými přídávky byly jehlice a vlasové ozdoby. Jehlice, jehličky, jehly byly zaznamenány u 37 dětských pohřbů, kde byly přítomny vždy pouze jedna kromě dvou hrobů, kde se vyskytly dvě jehlice, a jednoho hrobů z Kamýku, odkud uvádí V. Schmidt tři jehlice s ouškem. Záušnice byly objeveny v 32 hrobech, nejčastěji jeden exemplář, desítkrát byly vlasové ozdoby v páru, ale doloženy jsou i v množství čtyř, pěti a šesti kusů.

Osm dětí mělo náhrdelníky s bronzovými částmi, s korálky, závitky, rourkami či trubičkami, které byly ve třech případech kombinované s jantarovými korálky. Dále se cca ve 30 hrobech našly různé další neidentifikovatelné části ozdob, často v oblasti krku, nebo zlomky pásků či plechu. Občas se stává, že na kostech je patrné zbarvení měděnkou, ale samotný předmět se již zcela rozpadl.

Ve 24 dětských hrobech se našel jantar, většinou v podobě větších či menších korálků, ale jednou je uveden i jantarový kroužek. Sedmkrát byl přiložen pouze jeden korál, třikrát dva korálky, dvakrát 12 korálků, maximálně bylo zmiňováno 20 kusů. Většinou byly korálky součástí náhrdelníků zároveň s bronzovými závěsky. Hlemýžďí ulity byly použity jako

ozdoby dvakrát. Z dětského dvojhrobu č. 53 v Němčicích na Hané popisuje I. L. Červinka korálky modravé barvy a perly vykroužené z perleti na krku jednoho z pohřbených dětí (Červinka 1926, 13). Z Polep pochází nález náhrdelníku z 18 vlčích (?) zubů.

Kamenná industrie byla zaregistrována v devíti případech, v sedmi šlo o štípanou industrii (pazourkové a rohovcové úštěpy a škrabadlo, přiložené maximálně ve dvou kusech, jednou křemencový trojúhelníkový hrot). Jednou je zmiňováno kamenné dlátko a bikónický kamenný předmět. Šestkrát jsou u kostry uváděny valounky či oblázky, třikrát v počtu tří kusů.

Kostěná šídla byla zaznamenána v sedmi hrobech, vždy jeden kus; ve dvou hrobech byl objeven nespecifikovaný kostěný nástroj. Z jednoho hrobu je uváděna polovina kostěné brusle (Těšetice hrob 26). Vyřezané kostěné předměty mohly sloužit jako ozdoby, uváděny jsou jmenovitě: kostěné mezikruží, zdobený závěsek a provrtaná kruhová destička. Zvířecí kosti byly přidány k 11 dětem, jednou po dvou, ale jinak pouze jedna, sedmkrát to byla lopatka. Dvakrát se v českých nálezech hovoří o předmětech – amuletech – z lidské kosti. Kotouč vykroužený z lebeční kosti byl přidán do hrobu 84 v Polepech. Dítě zde pohřbené mělo lebku obloženou čtyřmi menšími kameny (Dvořák 1927, 35). Druhý případ pochází z Kamýka, kde byl uprostřed náhrdelníku z hlemýždích ulit a kostěných kroužků i závěsek z kloubu, ten se měl údajně samotný nacházet ještě i v dalším dětském hrobě (Schmidt 1900, 562).

V Kamýku popisuje V. Schmidt dětské hroby jako nejbohatší co do množství pohřebních darů, jelikož však neznáme situaci konkrétních hrobů, nelze toto tvrzení ověřit (Schmidt 1900, 555). Vyloupení hrobu je doloženo 28x, z valné části na moravských pohřebištích, ale můžeme se domnívat, že druhotné zásahy nebyly častokrát rozpoznány a toto číslo by pak správně mělo být mnohem vyšší.

Dostáváme se k otázce vícečetných pohřbů. V rámci pohřebišť se zdá, že je tento jev překvapivě o něco častější v Čechách než na Moravě. Na Moravě bylo s dalšími jedinci pohřbeno 30 dětí, což je 25,6 %, v Čechách 61 dětí, tedy 30,2 %. Nejběžnější byly dvojhroby, kterých bylo objeveno 41, včetně čtyř dětských (čili v nich bylo pohřbeno 45 dětí). Trojhroby byly odkryty 16x, pohřbeno v nich bylo 20 dětí. Čtyři jedinci v hrobě byli nalezeni šestkrát (týkalo se to deseti dětí), pět jedinců třikrát (čtyři děti), šest jedinců dvakrát (tři děti). Jednou máme zaznamenán hromadný pohřeb sedmi jedinců (mezi nimi tři děti), osmi až devíti jedinců (pět dětí) a deseti jedinců (jedno dítě).

Nezvyklý hromadný hrob deseti jedinců byl objeven roku 1901 v Klobukách na Slánsku. Nalezeny byly dvě kostry, určené jako muž a žena, pozůstatky dítěte, pak čtvrté

osoby pochované v sedě po straně hrobu a nakonec šest lidských lebek uspořádaných do oblouku podél stěny jámy (obr. 31 B). Jediným milodarem byla koflíkovitá nádoba ležící u hlavy muže. J. Felcman považoval za hlavní pohřby pozůstatky muže, ženy a dítěte, tvořící rodinný celek, čtvrtou osobu označil za spolubojovníka či služebníka a v šesti izolovaných lebkách spatřoval trofeje k uctění nebožtíka (*Felcman 1903b*, 46-48). Pozůstatky sedmi osob byly odkryty v hrobě 3 v Podolí u Brna, šlo o tři děti a čtyři dospělé jedince – muže a pravděpodobně tři ženy; jako milodary sloužilo osm nádob a zlomky vlasové ozdoby (*Stloukal 1968*).

S problematikou hromadných hrobů úzce souvisí otázka následného pohřbívání doloženého již v protoúnětické fázi jak v Čechách, tak na Moravě. V samotné únětické kultuře se s tímto jevem v případě dětí také setkáváme a možná by bylo možné jím vysvětlit i dva předchozí nálezy. Další několikanásobný hrob byl prozkoumán na pohřebišti ve Vepřku, kde v hrobě 386 bylo pochováno osm až devět osob, mezi nimi pět v dětském věku od novorozence po jedince spadajícího do přechodové kategorie inf III-juv (*Sklenář - Lutovský a kol. 1993*, 26; *Lička - Lutovský 2006*, 56). V zachovalejší poloze zůstaly pouze kostry ženy a juvenilního jedince, pohřbené zřejmě naposledy, jednotlivé kosti či části koster ostatních osob byly roztroušeny v zásypu. Dalším příkladem následného pohřbívání na této lokalitě byl hrob 69, kde se v různých úrovních hrobové jámy nacházely kosti dvou dětí a dospělého muže, pozůstatky starších pohřbů narušené novějším pohřbem ženy, jejíž kostra ležela v relativně neporušeném stavu na dně hrobu.

Následné pohřbívání je doloženo také z dalších českých lokalit např. Kněževsi, Malých Číčovic, Chotěbudic, asi i z Prahy 9 – Čakovice, na Moravě bylo zachyceno mj. ve Velkých Pavlovicích či Vrbovci. V Kněževsi L. Smejtek mluví o „rodinných hrobkách“ (*Smejtek 2001*, 227). U hromadných hrobů, zejména s prokazatelným následným pohřbíváním, bývají často předpokládány příbuzenské vazby mezi pohřbenými jedinci. I. Pleinerová se přiklání k tomu, že skupinová pohřebiště v únětické kultuře lze vysvětlit jako pohřebiště rodová, či dokonce rodinná v případě ještě menších skupin hrobů (*Pleinerová 1959*, 403). Vnitřní členění skupinových pohřebišť, zejména archeology často registrované ukládání hrobů do řad, se zřejmě řídilo pravidly danými právě systémem příbuzenských vztahů (více *Pleinerová 1967a*, 19). Pro nás je podstatný poznatek, že zemřelé děti nebyly ze zvyklostí daných příbuzenskými vztahy vyloučeny a do „rodinných hrobek“ či na skupinová pohřebiště byly také pochovávány, jak dokládají nálezy jejich ostatků. Týká se to i dětí velmi malých, o stáří pouze několika měsíců, což oslabuje teorii o nestejných či žádných právech malých dětí na pohřeb.

Neobvykle členěný hrob s dvěmi kostrami byl objeven v Hříbech u Českého Brodu. „Obdélníková prostora hrobu byla přepažena kolmo stavěnými kameny na dva oddíly, z nichž severnější byl rozsáhlejší, jižní menší“ (*Dvořák 1927*, 356). V severní části hrobu ležela kostra muže s keramickou nádobkou a bronzovou dýkou. Lebka se stopami po částečně zhojené trepanaci byla obestavěna kameny. V jižním oddílu bylo pochováno asi desetileté dítě s nádobkou. Podobné členění je zmiňováno u objektu 33 z Chotěbudic, kde v jednom hrobovém oddílu byla uložena žena a v druhém dítě (*Rada 1981*, 627), a z Blšan z hrobu 8, kde měly být pohřbeny ve zvláštním odděleních dokonce tři jedinci, dva dospělí a dítě, avšak dokumentace z výzkumu není v případě tohoto nálezu jednoznačná (*Pleinerová 1960a*, 490).

Starší odborná literatura popisuje další zvláštní nálezy jako např. z pohřebiště v Kobylnicích, kde měl A. Procházka údajně prozkoumat dětský hrob s pěti lebkami (*Tihelka 1953*, 294), což připomíná hromadný hrob z Klobuk. Skupinky lebek, uložené izolovaně od ostatních kosterních pozůstatků, byly pozorovány také v hrobech 57 a 65 v Dolních Počernicích. Autor publikace o dotyčné nekropoli neoznačil tyto hroby jednoduše za výsledky postupného přidávání jedinců, spíše se domnívá, že šlo o dodatečné zásahy rituálního rázu (*Hásek 1959*, 6).

Nejaktuálnějším příspěvkem k debatě o druhotném pohřbívání v únětické kultuře jsou zjištění získaná na lokalitě Praha 9 – Miškovice (*Ernée 2000*, *Ernée - Majer 2009*). Z vybraných hrobů byly odebrány vzorky na fosfátovou půdní analýzu. U hrobů 8, 9 a 34 se původně předpokládalo, že jde o hroby s částečně strávenými kostrami, neboť pozůstatky byly v jámě umístěny ve víceméně anatomické poloze. Kostry v hrobě 9 a 34 patřily dle antropologa dětem ve věkové kategorii inf III. Výsledky analýzy však vyloučily možnost, že by v těchto hrobech proběhl proces rozkladu těla, tudíž sem kosti byly přeneseny až poté, co byly zbaveny měkkých tkání. K přenesení a znovupohřbení kosterních pozůstatků jedinců došlo dle určitých indicií zřejmě nedlouho po jejich prvotním uložení, v hrobě 9 byla část páteře nalezena v anatomické poloze, což značí, že v době kdy byla ukládána do hrobové jámy, musela ještě držet pohromadě. Hrobová výbava byla vložena zřejmě v ne zcela kompletní podobě. Na lokalitě byl doložen i opačný případ, a to hrobová jáma 6 bez archeologických nálezů, zato s naměřenými hodnotami ukazujícími na proběhlou dekompozici měkkých tkání (*Ernée 2009*, 498).

Sekundární porušování hrobů označované jako vylupování máme doloženo kromě území naší dnešní republiky i z okolních oblastí obsazených lidem únětické kultury. Vkop bývá veden do míst s nejčastějším výskytem ozdob, tedy k hlavě a horní části trupu, což vede k domněnce, že se tak dalo v době, kdy bylo ještě povědomí o charakteru hrobové výbavy, a

že hroby musely být na povrchu nějak označeny. Řada badatelů zastává názor, že za vylupováním hrobů nestály pouze čistě materiální důvody, ale že tento jev mohl mít i rituální rozměr. Vybrání bronzů z otevřených hrobů také nebyvalo úplné, často po lupičích zůstaly i masivní předměty jako nákrčníky apod. Na druhou stranu na některých nekropolích bylo pozorováno, že chudé hroby zůstaly narušení ušetřeny (*Stuchlík 1987, 5*). Odmyslíme-li si druhotné otvírání hrobů (a případné poškození při odsunutí původní kostry) z důvodu přidávání dalšího jedince, nabízí se manipulace s lebkami nebožtíků. Lebky často chyběly v porušených hrobech na pohřebišti v Těšeticích – „Vinohradech“. Přípustná je i myšlenka, že „k záměrnému znesvěcování únětických pohřebišť mohlo docházet v souvislosti s nástupem nové ideologie na konci starší doby bronzové“ (*Lorencová – Beneš – Podborský 1986, 142*), to jest nositeli věteřovského typu, což odpovídá stanovení doby zásahů většinou archeologů. V každém případě druhotným zásahům byly podrobeny jak hroby dospělých jedinců, tak hroby dětí.

Shrňme-li stručně poznatky o dětských pozůstatcích z únětické kultury, vidíme, že v protoúnětické fázi se pohřbívání dětí prakticky od nakládání se zemřelými dospělými neliší, zatímco v mladší fázi již se u dětí (sice zřídka) můžeme setkat se způsoby pohřbívání u dospělých nedoloženými – žárové pohřby v Čechách, pohřby v jeskyních. I další typy uložení jako pohřby v nádobách, v sídlištních jamách a s více jedinci jsou pro děti mnohem typičtější. Tato často obecně konstatovaná tendence k nejednotnosti pohřebního ritu, která vrcholí birituálním pohřbíváním ve střední době bronzové, je nejvíce patrná právě na pohřbech dětí. To by mohlo být dáno jejich specifickým, nebo řekněme možná nejméně jistým postavením ve společnosti. Patrné jsou i rozdíly mezi českým a moravským územím. Uložení na levém boku, pokud se již u dětí objevilo, bylo vždy pozorováno pouze na Moravě, což by potvrzovalo teorii o vlivu pohřebních zvyků nitranské skupiny. Co se týče větší četnosti sídlištních nálezů na Moravě, dá se asi vysvětlit působením věteřovské skupiny, neboť řada těchto nálezů patří až do mladší či pozdní fáze únětické kultury. V Čechách zase zcela postrádáme hroby dětí s rakvemi. Některé dětské hroby byly vybaveny prestižními milodary a jejich hrobová výbava je srovnatelná s bohatými hroby dospělých jedinců. Můžeme tedy podobně jako již v závěru eneolitu spekulovat o možnosti existence dědičného postavení přenášeného na děti. Dokonce se někdy v dětských hrobech vyskytnou milodary na celém pohřebišti vzácné (nákrčníky), nebo ve větším množství (dvě dýky v hrobě 17 z Těšetic). Ozdoby byly často velikostně dětem uzpůsobeny, tak že můžeme předpokládat, že je opravdu nosily. Výbava dětských hrobů zřejmě nebyla považována za méněhodnotnou, neboť i ty se staly terčem vykradačů. Péči a lásku rodičů můžeme spatřovat za určitým uspořádáním

přídavků v hrobě (lžíce u úst atd.), či uložením koster, nebo pohřbením v „rodinných hrobkách“. Na druhou stranu na krvavé obětní rituály a kanibalistické praktiky ukazuje objev mnoha dětských kostí se stopami násilí z objektu 5 z Cezav u Blučiny.

Zbývá alespoň krátce zhodnotit 17 nálezů dětských pozůstatků řazených do závěru starší doby bronzové, u nichž není kulturní příslušnost zcela jasná. Jde o 15 nálezů z Moravy a dva z Čech. Ze sídlišť pochází 12 těchto nálezů, z hrobů čtyři, u jednoho nebyl kontext udán. Sedm dětí bylo nalezeno samostatně, dalších deset jedinců bylo pohřbeno s dalšími jedinci – jsou to dva dvojhroby a dále hromadné sídlištní pohřby čtyř jedinců ze Znojma (z toho dvou dětí, *Salaš 1990*), pěti jedinců z Blučiny – „Konopných zahrádek“ (tři děti, *Ludíkovský 1963; Stloukal 1963*) a šesti jedinců z Rajhradu (tři děti, *Salaš 1990*). Mezi těmito přesně nedatovanými nálezy jsou i dva pithoi. Do mladší fáze únětické kultury nebo do věteřovské skupiny patří pohřeb dítěte ve velké zásobnici z Toušně u Prahy (*Špaček 1982, 135*). Druhý pithos datovaný obecně do starší doby bronzové byl nalezen ve Vedrovicích, kromě pohřbu se v zásobnici překryté mísou nacházel ještě kostěný korál a závěsek ve tvaru mezikruží (*Humpolová - Salaš 2008*).

Dva pozoruhodné dětské hroby byly odkryty v Praze – Ďáblicích (*Kostka - Smejtek 2002*)¹⁰. Hrob 492 čtyřletého dítěte obsahoval dva džbánky, zlomek zlaté ozdoby a bronzový náramek (obr. 33). Autoři článku dohledali přesnou analogii ke druhému ze džbánek na birituálním pohřebišti rané karpatské mohylové kultury v Dolném Peteru na jihozápadním Slovensku v žárovém hrobě 3. Navíc z rozborů zlata vyplývá, že se „zlatá ozdoba z Ďáblic svým složením (zlato relativně velmi čisté s nízkou příměsí stříbra) liší od většiny únětických i mohylových zlatých předmětů z našeho území, což by mohlo ukazovat na jeho mimočeský (jihovýchodní?) původ“ (*Kostka - Smejtek 2002, 34*). Druhý hrob 526 skrýval novorozence ve věku do 6 měsíců, hrobový inventář sestával z bronzové jehlice a spirálovitého náramku (Obr. 34). I podle těchto předmětů, jejichž poměrně přesné analogie existují v materiálu přechodného maďarovsko-mohylového horizontu na jihozápadním Slovensku, můžeme oba hroby zařadit nejspíše na počátek stupně BB1. Inventář těchto hrobů tak představuje „unikátní doklad závěrečné vlny patrně přímých kontaktů se severní částí Karpatské kotliny, doznívajících v době, kdy se již na našem území formuje nejstarší osídlení středodunajské mohylové kultury“ (*Kostka - Smejtek 2002, 35*). Jaký byl však vztah mezi předměty a jejich dětskými nositeli (nebo méně explicitně mezi dětmi, které je dostaly do hrobu)?

¹⁰ Autoři interpretují jako třetí dětský hrob také objekt 286 s dvěma keramickými nádobami, který je však bez nálezu kostry.

I. I. III. Věteřovská kultura

Pohřební ritus věteřovské skupiny není zatím dostatečně objasněn. Dlouho nebyly známy regulérní hrobové nálezy a předpokládalo se pohřbívání výhradně do odpadních sídlištních jam. Nálezy z objektů nebo kulturních vrstev na sídlištích zůstávají sice hlavním zdrojem poznatků, ovšem v dnešní době již můžeme počítat s některými skutečnými hroby a byla prokázána existence nekropolí, na Moravě část mohylníku v Boroticích na Znojemsku, v Čechách např. mohylník Stračovská Lhota u Hradce Králové (*Kuchařík 1997*).

Přehled lidských kosterních pozůstatků věteřovské skupiny podala *J. Stuchlíková (1990)* a *M. Stloukal (1990)*, ještě nověji rozebral věteřovské hroby S. Stuchlík při příležitosti publikace zmíněného mohylníku u Borotic (*Stuchlík 2006*). J. Stuchlíková rozdělila nálezy do čtyř hlavních skupin – první skupina reprezentuje jednotlivé kosti či jejich fragmenty, další se týká částí koster, zejména lebek, třetí kompletních koster uložených různými způsoby (rituálně skrčené na boku či pohozené), poslední skupina představuje nálezy většího počtu jedinců v jednom objektu. Pozůstatky dětí se objevily ve všech těchto kategoriích, často se ale nedá nález jednoznačně zařadit, takže toto členění vyloženě nepoužívám. Celkem máme k dispozici 36¹¹ dětských pozůstatků, které pocházejí z moravského území, ale pravděpodobně by patřily do věteřovské kultury zařadit i některé starší české nálezy, určité některé z kosterních pozůstatků dětí v nádobách.

Rozložení věkových skupin bylo následující: dochovaly se pozůstatky dvou novorozenců (inf I), 16 dětí patřilo do kategorie inf II, šest dětí do inf III. Tři děti byly zahrnuty do přechodové kategorie inf II/III a jeden jedinec do inf III/juvenis. Přesnější věková kategorie nebyla určena u osmi dětí. Žádné dítě nebylo pohřbeno žehem, ostatně výjimka z kostrového ritu je pro celou věteřovskou skupinu doložena jen ve dvou či třech případech. Jako o možném dětském žárovém pohřbu, jehož pozůstatky mohly zůstat nepovšimnuty, se uvažuje v případě nálezu věteřovské amfory překryté kusem další nádoby z Dolních Kounic (*Stuchlík 2006*, 139).

Samostatně bylo pohřbeno 15 dětí, pozůstatky 21 dětí byly uloženy s dalšími jedinci, celkem šlo o deset případů. *Tab. 5* zprostředkovává počty a pohlaví uložených jedinců ve vícečetných pohřbech.

¹¹ Podle *J. Stuchlíkové (1990, 147)*, která začlenila do pozdně únětické kultury některé diskutabilní celky, dříve datované do věteřovské skupiny, tedy nepočítám se dvěma dětmi z Blučiny (*Dezort 1950*).

Počet jedinců	Lokalita				Počet případů	Počet dětí
2	Hradisko u Krom. Ž + D	Pavlov 2 D	Mikulov 2 D	Budkovice M + D	4	6
3	Přerov D + juv + zl. 3. lebky	Přerov Ž + juv + D	Hulín Dosp + 2D		3	4
4	Těšetice – Kyjovice Ž + juv + 2 D				1	2
5	Hulín 2 dosp + 3D				1	3
8	Velké Pavlovice M + Ž + 6 D				1	6
celkem					10	21

Tab. 5 Vícečetné pohřby s dětmi ve věteřovské skupině (vysvětlivky: Ž = žena, M = muž, D = dítě).

Nejvíce dětských pozůstatků poskytl nález z Velkých Pavlovic na Břeclavsku (*Stuchlíková – Stuchlík – Stloukal 1985*). Na dně sídlištní jámy č. 6 leželo celkem osm koster, a to 40 letý muž, 30-40 letá žena a šest dětí ve věku tří, pěti, šesti, sedmi, osmi a devíti let (obr. 35A). Skelety muže a pětiletého dítěte spočívaly ve skrčené poloze obličejí obrácenými k sobě, zatímco další kostry byly zřejmě do jámy pohozeny. Antropologické šetření neprokázalo žádnou stopu násilného úmrtí některé z osob. Nálezová situace navozuje myšlenku, že jde o rodičovský pár a šest dětí. Lebka dospělé ženy byla sice zachována ve zlomcích a nebyla tudíž použitelná pro hodnocení většiny znaků, ale shody mezi dětskými lebkami a „otcem“ byly přesvědčivé. Možnost příbuzenského vztahu nevylučují ani zjištěné krevní skupiny, takže s velkou pravděpodobností jde vskutku o příslušníky jedné rodiny.

Zajímavá archeologická situace byla též odkryta v Těšeticích-Kyjovicích na Znojemsku v objektu 387 (*Čížmář et al. 1993*). Sídlištní jáma ukrývala kostru dospělé ženy, pohřbené na dně ve skrčené poloze a ozdobené korálovým náhrdelníkem. Tělo bylo částečně zasypáno a současně byli do jámy pohozeni další dva jedinci - asi juvenilní dívka a zřejmě třináctiletý chlapec. V průběhu zasypávání byly do jámy házeny velké kameny, jeden ležel například na dolních končetinách kostry chlapce. Pozůstatky čtvrté osoby, novorozence, se nacházely v nádobě u stěny a podél obvodu jámy (obr. 36). Jako poslední v pořadí byl do jámy vhozen pes, našly se i další kosti z mladých nedospělých zvířat, zejména prasete, krávy a ovce.

Další lokalitou s nálezy hromadných pohřbů v jámách je Hulín, okr. Kroměříž, kde byly dříve nalezeny pozůstatky tří jedinců, dospělého muže a dvou dětí ve věku tří a šesti let (Šebela 1990). Podle vyjádření antropologa bylo mladší dítě¹² do jámy možná vhozeno svázané (Dočkalová 1992). Díky odebrání půdních vzorků mohly být u tohoto dítěte prokázány tři druhy střevních parazitů. Nový záchranný výzkum na lokalitě prokázal další hromadný hrob v sídlištním objektu č. 46. Podle zatím předběžně uveřejněné zprávy šlo o pohřeb pěti jedinců – dvou dospělých a tří dětí – v rituální poloze, z nichž každý měl u sebe jednu až dvě lastury velevruba (Berkovec – Peška 2005a, 243).

V Přerově se přišlo na dva vícečetné hroby věteřovské skupiny. V případě prvního bylo dno jámy vystláno 8-15 cm mocnou vrstvou říčních škeblí, jimiž byly posypány i tři uložené kostry, starší žena, juvenilní žena a cca pětileté dítě. Všechny kostry spočívaly na levém boku, hlavou k severozápadu; z přiložených nádob zbyly pouze fragmenty (Jašková 1970). Pozdější výzkum na jiném místě Přerova odkryl dvě kostry ležící těsně nad sebou ve skrčené poloze na levém boku ve směru SV-JZ. Spodní kostra náležela juvenilnímu jedinci asi mužského pohlaví, horní dítěti ve věku devět až deset let, přimísen byl pozůstatek třetího jedince (Staňa 1988, 311-313). Dvojhrob mladé ženy a šestiletého dítěte pochází z Hradiska u Kroměříže. Fragmentární pozůstatky dvou dětí byly zjištěny v jámě 859 v Pavlově.

V sídlištních jamách v Budkovicích, Hodonicích, Pavlově a Věteřově byly celkem objeveny pozůstatky osmi dětí, v polovině případů šlo o jednotlivé kosti, v druhé polovině o části koster, zejména lebky. Celé kostry pocházejí z Bezměrova, Hodonic, Kněždubu, Bulhar a Šumic, u posledních tří lokalit jde pravděpodobně o regulérní hroby v rituální poloze. V Šumicích zřejmě hrob čtrnácti- až patnáctiletého chlapce souvisel s odkrytou nadzemní kůlovou stavbou (Stuchlík 2006, 142). O pietním uložení se nedá pochybovat v případě hrobů pod mohylami.

Na mohylníku v Boroticích bylo prozkoumáno 24 mohyl, z nichž polovinu lze datovat do věteřovského období. Celkem bylo identifikováno 53 věteřovských hrobů (19 spolehlivých, 18 pravděpodobných a 16 dosti nejistých), stav zachování koster byl však bohužel špatný. Jako věteřovský byl určen pouze jeden dětský hrob - hrob č. XIII z mohyly 27.¹³ Tento hrob je klasifikován kvůli souboru bronzových předmětů jako druhý hrob s nejvíce milodary na pohřebišti. Kromě bronzového náramku na ruce byla v hrobě zřejmě drobná schránka z organického materiálu, nejspíše ze dřeva, zachovaly se pouze součásti

¹² M. Dočkalová uvádí ve skutečnosti, že jde o starší dítě (Dočkalová 1992, 61), což nekoresponduje s údaji L. Šebely (1991, 74). Dle fotografií došlo k záměně a jde opravdu o menší dítě.

¹³ Na mohylníku bylo dále určeno pět pozůstatků dětí datovatelných pouze obecně do doby bronzové, za informaci děkuji RNDr. M. Dobisíkové.

z bronzu (obr. 35B). „Víčko této schránky zdobil zřejmě zdobený terčík, obvod horního okraje šest hřebíčků, obvod spodního okraje pět hřebíčků a plochu mezi hřebíčky aspoň částečně pokrýval plíšek“ (*Stuchlík 2006*, 149).

Zvláštní kategorií jsou stejně jako v únětické kultuře dětské pohřby v nádobách. Pro věteřovskou skupinu jsou to především nálezy z Mikulova z 20. let, kdy byly nejdříve objeveny v jedné zásobnici pozůstatky dvou dětí ve věku dva až tři roky a šest let, o něco později byla odkryta další zásobnice s dětským pohřbem. Obě zásobnice byly přikryty vápencovým kamenem (*Jüttner 1950*). Další nález pochází z Olbramovic (okr. Znojmo); zde byla nalezena neúplná kostra dítěte ve věku šest až sedm let s pazourkovým úštěpem v zásobnici překryté mísou (*Pernička – Podborský 1959; Lorencová 1959*). Nejčerstvější objev 18ti-měsíčního dítěte v zásobnici přinesl záchranný výzkum v Pasohlávkách (*Stuchlík 2007*, 207). V literatuře bývá do této kategorie pohřbů často řazen nález 13 zásobnic na Hradisku u Kroměříže, který V. Spurný označil jako skupinu dětských pohřbů v nádobách pozdní věteřovské skupiny (obr. 37). Usuzoval tak podle celkové nálezové situace, která navozovala dojem funerálního charakteru uložení nádob, a jejich chemického rozboru, který prokázal původní přítomnost organických tkání. K některým zásobnicím patřily ještě další předměty, nádoby či drobné bronzové náramky (*Spurný 1961*). Antropologický materiál však nalezen nebyl, proto jsem do databáze tento nález nezahrnula. Zvyk pohřbívání v nádobách připomíná nález ze sídliště v Hodonicích, kde byla v objektu 1 ve fragmentech velké hrncovité nádoby objevena lebka dítěte starého sedm až osm let (*Stuchlíková 1990*, 148).

Dostupné informace o nálezové situaci jsou v řadě případů velmi zlomkovité, tvar a rozměry jámy neznáme, nelze se vyjádřit k uložení jedinců, orientaci skeletů atd. Pohřební výbava nebývá u věteřovské skupiny příliš bohatá, u dětí to zřejmě platí dvojnásob. O milodarech můžeme hovořit s jistotou jen v sedmi případech, nejbohatěji vybavený byl hrob XIII pod mohylou 27 v Boroticích. V Kněždubě byl v nohách kostry dítěte uložen džbán. Keramická nádoba byla i u zpřeházených pozůstatků dítěte ve Věteřově, obsahovala ptačí kosti a prstní články z ruky dítěte. Tento nález J. Jelínek označil za doklad antropofagie (*Jelínek 1957*, 88). U kostry dítěte v nádobě v Olbramovicích byl nalezen pazourkový úštěp, zásobnice byla překrytá mísou. Pokud považujeme zásobnice u pohřbů v nádobách za milodar, pak můžeme připočítat tři případy z Mikulova, jeden z Pasohlávek a fragmenty velké nádoby z Hodonic. Keramika se tak vyskytla v osmi případech. Dolní čelist dítěte nalezeného v Bezměrově nesla stopy patiny bronzového předmětu, žádný se však nezachoval. Krom lastur velevruba, které měli všichni jedinci pohřbení v jámě v Hulíně, obdrželo jedno dítě

navíc i vlasovou ozdobu. U zbylých nálezů dětských pozůstatků jsou případné přídavky nejisté či přímo vyloučeny.

U dětských pozůstatků věteřovské skupiny upoutají vícečetné pohřby, celkem deset případů. 21 dětí bylo pohřbeno s dalším jedincem, což tvoří 58 %. Vesměs šlo o pohřby v sídlištních jamách, zbylé nálezy jednotlivých kostí, částí koster či celých těl (pohozených či pietně uložených) taktéž většinou pocházejí ze sídlištního kontextu, s výjimkou dvou hrobů z borotického mohylníku a čtyř pohřbů v nádobách. Kromě možnosti, že fragmentární nálezy kostí a koster představují původní hroby již v minulosti sekundárně narušené, se nabízí i vysvětlení, že jde o svědectví kanibalismu a podobných rituálů. Tato interpretace byla navrhována nejen v případě Věteřova, ale i u lokalit Hodonice a Olbramovice, kde byly pozorovány stopy po úderech na lebkách. Dle M. Stloukala však žádný z těchto nálezů nebyl zcela nesporný a neposkytl tak přesvědčivý důkaz o antropofagii. Vyslovil však domněnku, že řádný rituální pohřeb ve skrčené poloze nebyl dětem zpravidla poskytován, pokud ano, tak převážně jen ve spojení s pohřbem dospělé osoby (*Stloukal 1990*, 161). Proti tomu se v současnosti staví jak několik dětských pohřbů v rituální poloze, tak i hroby z Borotic.

I na základě rozboru dětských pozůstatků se zdá, že ve věteřovské skupině na Moravě dochází k rozpadu tradičního pohřebního ritu, jak je to pozorováno v celém maďarovsko-věteřovském komplexu i v závěru únětické kultury.

I. II. – Střední doba bronzová

V příkrém rozporu se starší dobou bronzovou, zejména se situací únětické kultury, se jeví malé množství nálezů dětských pozůstatků z následujícího období. Střední doba bronzová bývá prezentována jako období velké pestrosti v pohřebním ritu (*Stuchlík 2006*, 154), ovšem z hlediska pohřbívání dětí jde o období spíše tajemné. Současně existují mohylová i plochá pohřebiště a na obou druzích nalezištích se vyskytují pohřby kostrové i žárové. Mohyly zůstaly zachovány v jihočeském a západočeském regionu (více než v silně přeměněné kulturní krajině středních, východních a severních Čech) a již od 19. století se staly předmětem zájmu amatérských archeologů. Velkou překážkou při studiu pohřebního ritu je právě nedostatečná dokumentace ze starších výzkumů mohylníků a zejména velmi špatný stav dochování lidských pozůstatků z mohyl, což platí i pro Moravu.

I. II. I. Středodunajská mohylová kultura

Z výše uvedených důvodů, zejména kvůli tristnímu stavu zachování kostí z mohylových pohřebišť, lze v současné době uvést pouze jeden dětský pohřeb pod mohylou ze středodunajské mohylové kultury. Asi devítileté dítě bylo pohřbeno v hromadném hrobě č. I pod mohylou 14 na mohylníku v Boroticích (*Stuchlík 2006*, 88). Hrob byl bohužel vyloupen, ostatky zpřeházeny, ale zřejmě šlo o hrob tří až čtyř jedinců - dítěte a dvou mužů (nebo případně až tří dospělých jedinců).

Na samý počátek střední doby bronzové bývá kladen dětský pohřeb z Prahy – Bubenče umístěný v kamenném čtyřúhelníkovém obložení (*Plesl 1954a*, 229). Dítě bylo pohřbeno ve skrčené poloze v orientaci S-J a bylo vybaveno dvěma náušnicemi z bronzového drátu, dvěma jehlicemi a dvěma náramky s konci tvořenými spirálami. V Bulharech, okr. Břeclav, byl mimo jiné odkryt hrob středodunajské mohylové kultury zhruba z poloviny zničený výkopem (*Měřínský – Stuchlík 1980*). V hrobové jámě spočívali tři jedinci v natažené poloze, orientováni hlavou k západu a dolními končetinami k východu. Kostra prvního nejzachovalejšího z nich měla na spodní části pažních kostí dva náramky ze 16x svinutého bronzového drátu zakončeného spirálovitými terčíky (obr. 38). Z ostatních jedinců zůstaly zachovány pouze kosti dolních končetin. Podle antropologického posudku šlo v případě jedince s náramky o větší dítě, druhý jedinec patřil také do kategorie infans a zřejmě i poslední osoba byla nedospělý jedinec nebo méně pravděpodobněji gracilní žena.

V Olšanech – „Zlatniskách“ na Prostějovsku byl nedávno učiněn nález dětského pohřbu v nádobě na dně sídlištního objektu K 503B, z jehož výplně pochází bohatý soubor keramiky a dalších artefaktů středodunajské mohylové kultury (Fojtík – Dočkalová 2007). Amfora s vejčitým tělem byla zapuštěna do dna jámy a hrdlo bylo překryto spodkem hrubší nádoby (obr. 39). Podle antropologického posudku byl v nádobě uložen novorozenec zemřelý krátce po narození. Jde o první takto datovaný pithos v našem prostředí.

Pohřby na sídlištích jsou obecně mnohem vzácnější, zastoupení dětí však může být opět vyšší než u dospělé populace. Neúplná kostra novorozeněte pochází z objektu 8 z Prosmyk u Litoměřic, z Bečova u Mostu je známa lebka asi čtyřletého dítěte. Na sídlišti v Konobřích na Mostecku byly lidské kostry nalezeny v několika objektech, většinou se známkami násilného úmrtí nebo zacházení (Bouzek – Koutecký 1980). V jámě 6 byla identifikována kostra muže a dvou či dokonce tří dětí (obr. 40), přičemž muž a jedno z dětí ve věku inf III měli roztržštěnou lebku. Podobně z jámy č. 17, která patří buď též mohylové kultuře nebo přechodnému mohylovo-knovízskému horizontu, pocházejí dvě roztržštěné lebky mladého muže a většího dítěte, asi chlapce. V objektu 1 bylo rozpoznáno až šest jedinců, z nichž dva muži a dítě ve věku inf II-III měli stejná smrtelná zranění.

Podobné nálezy jsou známy i z Moravy, z kulturní jámy v Ratajích na Kroměřížsku byly vyzvednuty fragmentární pozůstatky minimálně 16 jedinců, velké množství kostí pocházelo z dětí a juvenilních jedinců. Z výčtu antropologa J. Jelínka jsem zaznamenala přítomnost přinejmenším tří dětí (Jelínek 1957, 92). Na sídlišti v Přítlukách byl objeven příkop, kde kromě jiného byly přítomny i zvířecí a lidské kosti zejména nedospělých jedinců, jejichž lebky a mandibuly byly rozbity a dlouhé kosti končetin rozštípany. V popisu kosterních pozůstatků uvádí J. Jelínek zlomky lebky a dolní čelisti pocházející minimálně z pěti dětí ve věku od inf II po inf III (Jelínek 1957, 90). Podobný obsah skrýval i příkop na Hradisku u Kroměříže, který je datován do přechodného věteřovsko-mohylového období. V nahromadělině lidských pozůstatků byly identifikovány kosti asi z 15 až 17 osob, z toho bylo 14 dětí.

Novým objevem je na Moravě sídlištní jáma 518 z Ivanovic na Hané, z které pocházejí v různých hloubkách uložené skelety čtyř jedinců (Parma 2004; Drozdová 2004). Nejníže se našly kostry 805 a 804 patřící dítěti zemřelému ve věku kolem sedmi let a starší ženě, o něco výše se nacházela kostra 803 náležející dítěti ve věku asi tři roky a nejvýše ležela kostra 802 patřící dítěti ve věku kolem 12 let. K dítěti 805 náležela kostěná jehla (určená jako závěsek) a provrtaná ulita, bezprostřední okolí ostatních jedinců bylo bez nálezů. Menší děti

byly uloženy ve skrčené poloze, největší dítě natažené na zádech, taktéž i žena, ale s dolními končetinami silně přetočenými do strany (obr. 41A).

Ojedinelým nálezem je dětský kostrový hrob z blíže neurčené jeskyně na katastru obce Mokrá u Brna (obr. 46C), v kterém se našel hrnec středodunajské mohylové kultury (*Stuchlík 1981*, 19).

kontext	pohřebiště		v nádobě	příkopy	sídliště	jeskyně	celkem
	plochá	mohylová					
Čechy	1	0	0	min. 36	7	0	44
Morava	2	1	1	min. 19	6	1	30
celkem	3	1	1	min. 55	13	1	min. 74

Tab. 6 Přehled nálezů dětských pozůstatků ze středodunajské mohylové kultury.

Z hlediska nálezů lidských pozůstatků patří nepochybně k nejzajímavějším lokalitám závěru střední doby bronzové Velim - Skalka. Kostry či jejich části z minimálně 36 dětí zde byly nalezeny v několika objektech, které jsou datovány do mladší fáze mohylové kultury nebo až do přechodného mohylovo-lužického období, proto je zmiňuji na tomto místě, i když částečně korespondují s nálezy z Konobříží.

Způsob uložení jedinců se v různých objektech lišil. 11 víceméně kompletních lidských skeletů bylo odkryto v objektu 27 v příkopu D, šlo o dvě ženy a devět dětí (obr. 42). Nedaleko byla objevena skrumáž dalších pěti koster, dvou dětských, dvou mužských a jedné ženské (obr. 43 A). Přestože kostry většinou jeví dojem, že jedinci byli v jámě pohození, u některých se našly předměty, např. u dítěte s označením K 23 byl nalezen bronzový prsten mezi žebry, u dítěte K 40 fragment amfory a převrácený džbán, dítě K 44 mělo na pravém předloktí navlečen bronzový spirálový náramek. Objekt 30 v příkopu E skrýval deset lidských koster, mezi nimiž byli tři muži, dvě ženy a pět dětí (obr. 44). Opět se v blízkosti některých jedinců vyskytovaly artefakty, dítě K 32 mělo přes pánev položenou bronzovou jehlici, tělo dítěte K 17 bylo překryto fragmenty větší nádoby, dítě k 18 mělo mezi koleny miniaturní nádobku a poblíž dítěte K 27 ležely střepy a bronzová šipka.

Ve výplni částečně porušené jámy 58 byla nalezena na břiše ležící horní polovina dětské kostry (K8) s orientací JZ-SV, dále rozptýlené kosti pravděpodobně z téže dětské kostry a vejčitá nádoba, dno velké nádoby, zlomky dvojkónické nádoby a další zlomky. Pod touto úrovní ležely další kosti skeletu K8 a shluk střepů z koflíků a dvojkónických nádob, dále tu byly závěsky z provrtaných psích zubů a bronzový hrot šípů, z objektu pochází také

bronzový prsten, puklička a další drobné bronzové artefakty. V jižní části objektu 64 se nacházely četné kosti, lidské i zvířecí, jediným kompletním kosterním nálezem byla rozdrčená dětská kostra se sedmiměsíčním plodem ležícím pod ní (*Hrala – Šumberová – Vávra 2000*, 301). Na dně příkopu H měla ležet dětská kostra zavalená kameny.

Objekt 154 obsahoval v horní vrstvě zvířecí kosti, pod nimi shluk lidských lebek bez mandibul, část lebky a kostry tura domácího a ojedinělé, většinou přepálené keramické střepy (obr. 43B). V nižší úrovni byl výraznější shluk zlomků nádob překrývajících menší kůlovou jamku ve dně. Lidské lebky patřily dospělému muži a ženě, dvěma dětem a nedospělé dívce. Lebka 9-10letého dítěte nesla stopy dvojitého proražení, zranění však byla zhojená, tedy je dítě přežilo. Na části čelní kosti druhého dítěte ve věku pět až šest let byly identifikovány stopy sekání. Stopy po rozbíjení byly zjištěny i na juvenilní lebce.

Objekt 23 se nacházel v příkopu E a šlo o rozsáhlou mísovitou jámu, do níž byly naházeny neúplné pozůstatky nejméně 30 jedinců a kosti z dvanácti druhů zvířat, převážně domácích (obr. 45). Na okraji ve zvláštní jámě ležela kostra dospělého muže ve skrčené poloze (K7). Nalezeno bylo 710 lidských kostí nebo jejich fragmentů (145 dětských), z nichž na 430 byly zjištěny násilné zásahy. Určeny byly tři nejmenší děti ve věku tří, čtyř a pěti měsíců, osm dětí bylo ve věku jednoho až šesti let, dále byly identifikovány dvě děti mezi sedmi až devíti roky a 10 až 13 roky, pět nálezů patřilo dětem ve věku 13 do 16 let (celkem tedy z objektu 23 minimálně 14 dětí). Na lidských i zvířecích kostech byly zjištěny různé druhy zlomenin a stopy řezání, záseků, tlučení i vrtání, tedy zásahy způsobené člověkem, z nichž některé jsou vykládány jako stopy antropofagie. Kromě toho bylo zaznamenáno i ohryzávání od zvířat (na lidských kostech spíše ojediněle) a popraskání povrchu kostí způsobené vysycháním při vystavení klimatickým změnám, což dokládá, že kosti ležely určitou dobu na povrchu nezakryté.

K vysvětlení stavu lidských pozůstatků na Skalce u Velimi se v současnosti nabízejí dvě základní hypotézy, které se váží na další jevy jako je množství objektů fortifikačního rázu a kumulace depotů bronzových a zlatých předmětů na lokalitě. Nejdříve přiblížím výklad J. Hraly, který byl hlavním zastáncem teorie kultovní funkce osady. Své tvrzení podporoval přítomností depotů kovových předmětů, dřívější dominanty - kamýku, stávajícího na temeni Skalky, deponiemi lebek i skutečností, že kostry leží ve vrstvách, což dle něj vylučuje hromadný hrob a odpovídá představě opakujících se rituálních praktik zahrnujících lidské hekatomby. Příkopy na Skalce by mohly vymezovat sakrální prostor, neboť absence vnitřní zástavby obytného charakteru zpochybňuje opravdovou defenzivní funkci fortifikačních

systemů; výkladu jako ohrazení pro dobytek zase nevyhovují četné vstupy (*Hrala – Šumberová – Vávra 2000*, 286-7).

Druhá teorie představuje upravenou formu oživené hypotézy F. Dvořáka o násilném zániku osady v důsledku válečného konfliktu. M. Vávra upozorňuje na shodné rozmístění lidských skeletů s nalezenými hroty šípů a za fortifikacemi spatřuje opravdový obranný systém. Osídlení na Skalce muselo čelit několikerému náhlému přerušení, přičemž zřetelně vystupuje zejména nejmladší zánikový horizont doprovázený velkým požárem opevnění i vnitřní plochy osady a vyvražděním všech obyvatel (*Vávra 2006*, 349-355). M. Vávra tak zpochybňuje teorii o kultovních aktivitách spojených s antropofagií, ty odmítá i kolektiv autorů okolo A. Hardinga. Tito badatelé podrobili lidské i zvířecí pozůstatky z jejich výzkumů na lokalitě důkladné analýze, která přinesla závěr, že lidské kosti nevykazují stejné známky zacházení jako zvířecí kosti (obr. 41B) představující kulinářský odpad (*Harding et al. 2007*, 114). Kanibalismus dle nich tedy nelze předpokládat. Naopak některé kosti dokládají perimortální zranění a násilné zásahy zejména v oblasti hlavy, vyložitelné jako doklady bojů. Věková skladba jedinců ze Skalky by měla v podstatě korespondovat s žijící populací a podobá se zastoupení jedinců v masových hrobech na neolitických lokalitách Talheim v Německu a Schletz v Rakousku (*Harding et al. 2007*, 134).

Způsob pohřbívání většinově předpokládaný pro dospělé (pod mohylami či v plochých hrobech) není ve středodunajské mohylové kultuře pro děti dostatečně doložen, disponujeme pouze čtyřmi nálezy dětských koster z hrobového kontextu (viz *tab. 6*). Další pozůstatky, jichž je absolutní většina, pocházejí ze sídlištních jam či z příkopů, tedy z kontextů zřejmě neurčených pro řádné pohřbívání. Navíc na nich bývají zjištěny stopy násilných zásahů na kostech. Kam v tomto přehledu zařadit hrob z jeskyně a ojedinělý nález dětské kostry v nádobě, není zcela zřejmé.

I. II. II. Českofalcká mohylová kultura

Pro českofalckou mohylovou kulturu na území jižních a západních Čech máme doloženo pouze několik nálezů dětských pozůstatků, které na praktiky zacházení s dětskými ostatky mnoho světla nevrhají a nechávají nás v nejistotě, zda z těchto nálezů můžeme něco vyvozovat nebo jde jen o odraz stavu výzkumu a dochování pramenů. Oproti středodunajské mohylové kultuře neznáme v českofalcké kultuře žádné dětské sídlištní pohřby, ani jiné další

typy pohřbívání. V dostupné literatuře jsou doloženy pouze hroby pod mohylami, soupis čítá pět položek.

Během celé střední doby bronzové sledujeme birituální pohřební ritus. Za převažující formu bývá pokládán spíše žeh¹⁴ (*Tisucká 200*, 33; *Jiráň et al. 2008*, 123), uplatnil se i v případě dětských hrobů kromě jediného případu z mohyly v Plzni – Nové Hospodě. Velká mohyla 47 o zachované výšce 180 cm a průměru 23 m byla navršena z hlíny a obsahovala pouze málo nálezů – dětskou lebku, asi zlomek ramenní kosti cca 2 m západně od středu a bronzovou dýčku v jihovýchodním sektoru. V jižní a severní části byla zjištěna ohniště se spáleným dřevem (*Jilková 1958*, 322).

Zbylé hroby byly všechny žárové. Ještě na konci 19. století byla prozkoumána mohyla 5 v Chlumu u Sepekova na Písecku (*Píč 1898-1899*, 427). Mohyla byla vysoká 180 cm a měřila v průměru 10 m. Žárový pohřeb byl objeven při okraji mohyly, na její jihozápadní straně pod prvními kameny. Spálené kůstky byly na hromádce, při nich se nacházela mísa na nožce, tři bronzové jehlice a dva náramky. V mohylovém náspu byl odkryt ještě druhý, tentokrát kostrový, pohřeb s hrobovou výbavou.

Další nález pochází z katastru Dobešic, kde byla v poloze Kolomazná prozkoumána mohyla o výšce 150 cm a průměru 8,6 m (*Chvojka – Křišťuf – Rytíř 2009*, 108). Skládala se údajně ze tří vrstev kamenů prostoupených hlínou, obvod tvořil věnec z mohutných kamenů. Na úrovni původního terénu byl prozkoumán žárový dětský pohřeb ze střední doby bronzové. Na hromádce byly nasypány nedopálené kosti a dolní čelist, podle které bylo stáří jedince stanoveno na devět až 12 let; k pohřbu náležely dvě bronzové jehlice a šest pukliček. V mohyle byly identifikovány další dva pohřby z tohoto období a také dva druhotně zahloubené pohřby halštatské.

Ve Vrhavči na Tachovsku byly pravděpodobně zachyceny pozůstatky dvou dětí ve dvou mohylách. Mohyla 1 o průměru 9,7 m a výšce 160 cm měla hlinitý násep, který zakrýval pět pohřbů uložených přibližně na původní úrovni terénu. Dva kostrové hroby s milodary patřily zřejmě osobám ženského pohlaví, východně od nich se nacházely promíšené hromádky tří žárových pohřbů a předmětů. Podle antropologického určení by mělo jít o „pozůstatky jedné, spíše však dvou plně dospělých nebo starších osob a dítěte“ (*Čujanová-Jilková 1977*, 75). Druhý pravděpodobně nedospělý jedinec byl pohřben v mohyle 11, která patřila mezi nejmenší na lokalitě (průměr 5 m, dochovaná výška 70 cm) a je datována již na přechod k mladší době bronzové. Spálené kostičky se vyskytovaly zhruba ve středu mohyly na kamenech mezi šesti skupinami keramických zlomků, z kterých se podařilo zrekonstruovat

¹⁴ Ovšem kosterní pozůstatky mnohem hůře odolávají místnímu agresivnímu složení půd.

následující tvary: mělčí mísu, okřín, koflíček a bezuchou amforovitou nádobu (obr. 47), našel se i odštěpek pazourku (*Čujanová-Jílková 1977, 81*).

Nejasná je situace týkající se menší mohyly 49 v Podražnici - Kocourovském lese na Domažlicku, kde E. Čujanová-Jílková uvažuje o možnosti, že pět hrobových objektů patřilo nedospělým jedincům (obr. 46 A-B). „Tuto úvahu by mohl podpořit fragment patrně mléčného zubu v hrobě 1, velice malý průměr bronzového náramku s přeloženými konci (tedy druhotně upravovaného) v hrobě 2“ (*Čujanová-Jílková 1995, 19*) a nepatrné množství uložených spálených kostí. Antropologický rozbor žárových pozůstatků však nebyl v tomto směru průkazný, což je zajisté škoda, neboť jde o pozoruhodnou mohylu nejen příslušností k přechodnému vrhovečskému stupni, ale i z hlediska počtu přidáných keramických zlomků – celkem asi z 65 rozbitých nádob.

Budování mohyl se jistě řídilo určitými pravidly, každá mohyla je však jedinečná, co se týče kombinace velikosti, počtu a typu hrobů a jejich uspořádání a dalších parametrů, čehož si můžeme všimnout i u popsáných dětských hrobů. Jsou zastoupeny mohyly rozsáhlé i malé, s jedním i více hroby; pozůstatky kremace bývají na hromádce, v urně nebo rozhozeny. Typy mohylových konstrukcí vycházejí v zásadě z použití dvou základních stavebních materiálů – hlíny a kamene, dětské hroby jsou spíše v mohylách navršených pouze z hlíny, kdy kámen byl použit až na vlastní hrobové objekty, ale z Dobešic známe i dětský hrob z mohyly s kamenným pláštěm.

Z tohoto malého přehledu je zřejmé, že nelze vyvodit platné závěry, nálezů dětských pozůstatků ze střední doby bronzové je v jižních a západních Čechách velice málo a i u těch několika by bylo možné zpochybňovat určení věku. Přesnější určení stáří dítěte je dostupné pouze z Dobešic – Kolomazné, u ostatních jedinců se musíme spokojit s obecnou kategorií infans. Milodary byly většinou přítomny, zejména keramické střepy z již rozbitých nádob, které někdy nebyly přidány do hrobu celé, a bronzové části kroje, což odporuje představě některých autorů, že dětem nebyly bronzové ani jiné předměty dávány. Naopak E. Čujanová-Jílková právě podle hrobové výbavy spatřovala v mohyle 30 v Zeleném dvoj Pohřeb muže a dítěte, kde dítěti by patřily miniaturní nádoby a skleněné a jantarové korálky (*Čujanová-Jílková 1975, 118*). Žárový ritus se zdá být častěji uplatňován u dětí než pohřeb inhumací, což může být opět dáno menší šancí na dochování nespálených kostí. Ani v publikovaném soupisu revidovaných kostrových pozůstatků ze středobronzových mohyl na Plzeňsku další děti nevystupují (*Jílková 1961, 199*). Možná by se dalo hovořit o naznačené tendenci častějšího ukládání dětských ostatků na sídlištích ve středodunajské mohylové kultuře a

striktnějším pohřebním ritu u českořalské skupiny (pouze hroby pod mohylami), ale musíme si být vědomi toho, že stav pramenné základny zřejmě neodráží reálnou pravěkou situaci.

I. III. – Mladší a pozdní doba bronzová

Oproti předcházejícímu vývoji dochází na počátku mladší doby bronzové k většímu kulturnímu rozčlenění. Sledované území je sice obsazeno kulturami popelnicových polí, ty ale patří do více různých komplexů, které jsou rozšířeny i do prostoru sousedních států. Hornodunajská popelnicová pole zaujímal střední, severozápadní, jižní Čechy (knovízská kultura a posléze štítarská kultura v pozdní době bronzové) a západní Čechy (milavečská¹⁵ kultura kromě Chebska, kde odlišujeme zvláštní chebskou skupinu, v pozdní době bronzové na milavečskou kulturu navazuje nynická kultura). Lužická popelnicová pole (představovaná nejprve lužickou, pak slezskou kulturou) nacházíme v severních a východních Čechách, na střední a severní Moravě. Na jižní Moravu zasahuje část západní skupiny okruhu středodunajských popelnicových polí (velatická kultura, v pozdní době bronzové ústící v podolskou kulturu).

Jelikož kultury pozdní doby bronzové na své předchůdkyně většinou plynule navazují, jsou jejich pokračováním v rámci příslušných okruhů popelnicových polí, zabývám se mladší a pozdní dobou bronzovou dohromady.

I. III. I. Knovízská a štítarská kultura

Ze všech jmenovaných kultur popelnicových polí na našem území vykazuje **knovízská** kultura největší různorodost v zacházení s lidskými ostatky. Nutno dodat, že z této kultury máme k dispozici jeden z největších objemů archeologických pramenů. Za projevy řádného pohřbívání se považují zejména žárová pohřebiště (spíše menší skupiny hrobů), která se dnes jeví plochá, ale doloženy jsou i hroby pod mohylami, které mohly být původně častější, ale kvůli soustavnému zemědělskému obdělávání krajiny a dalším nepříznivým vlivům jejich náspy nezůstaly dostatečně zachovány, aby mohly být archeologicky rozpoznány. Známý jsou i ploché kostrové hroby, zvláštní skupinou nálezů jsou kosterní pozůstatky v sídlištních jamách, které někdy mívají ráz záměrného uložení, ale většinou jde o skelety či jejich části v pozicích, které naznačují pouhé pohazení.

Jisté pozůstatky dětí známe ze dvou těchto kategorií archeologických památek – z plochých hrobů a sídlištních jam; celkem jich bylo shromážděno 106. Z pohřebišť

¹⁵ Přestože se v současnosti čím dál více prosazuje jednotné kulturní pojetí hornodunajských popelnicových polí v Čechách (*Jiráň et al. 2008*, 129 a dále), držím se zatím v této práci klasického členění na knovízskou a milavečskou kulturu.

evidujeme 27 dětí, ze sídlištního kontextu pochází 76 dětských pozůstatků – viz podrobněji (i s nejasnými nálezy) *tab. 7*. Je evidentní, že častá absence antropologických analýz značně zkresluje situaci ve prospěch sídlištních „pohřbů“. Pozůstatky dětí, dále popisované v textu, pocházejí z výzkumů prováděných na území středních a severozápadních Čech. Nálezy z mladší a pozdní doby bronzové v jižních Čechách byly nedávno nově souborně zpracovány (*Chvojka 2009*), ale právě z této oblasti nejvíce postrádáme antropologická data, která až na řídce výjimky (*Chochol 1983*) prakticky neexistují.

Kultura	Pohřebiště žárová		Kostrový hrob	V nádobě	Sídlištní jámy	Celkem
	plochá	mohylová				
knovízská	27	0	2?	1?	76-8	106
štítarská	0	1	0	0	5	6

Tab. 7 Přehled pozůstatků dětí z knovízké a štítarské kultury.

O knovízké kultuře ve středních Čechách podrobně pojednal *J. Hrala (1973)*, nálezů ze severozápadních Čech se ujali *J. Bouzek, D. Koutecký a E. Neustupný (1966)*. Počet dětských hrobů z knovízké kultury (18 případů) se zdá být na množství všech objevených pozůstatků kremací opravdu dosti nízký. Ani z největších prozkoumaných pohřebišť v Křepeňicích¹⁶ (*Hájek 1940; Hrala 1973, 43*) a pro severozápadní Čechy v Třebošicích nejsou známy žádné antropologické údaje o pohřbených jedincích (*Bouzek – Koutecký 1972*). Z velkého pohřebiště v Oborách u Příbrami, kde bylo prozkoumáno mimo jiné 87 knovízkých žárových hrobů, byla publikována zatím pouze dílčí zpráva týkající se několika vybraných hrobových celků (*Hrala 2000a*). Antropologické rozbory pojednávají o 64 hrobech, z nichž 15 bylo dětských (č.j. 6171/80, č.j. 739/87 archiv NZ AÚ Praha). Pět dětí zemřelo ve věku do jednoho roku, devět ve věkové kategorii inf II a jedno v kategorii inf III. Na příkladu tohoto naleziště je patrné, že se znalostí antropologických dat by se počet dětských hrobů určitě zvýšil.

Dále nejvíce dětských hrobů vydala lokalita Mšec u Rakovníka, kde bylo odkryto pět dětských samostatných žárových hrobů – 20, 33, 34, 38, 41 (*Hrala 1973, 41*). Předběžná zpráva však neposkytuje bližší informace o výbavě hrobů, zmíněny jsou pouze: etážovitá amfora v hrobě 34, bronzová jehlice, zlomek náramku a nevýrazná keramika v hrobě 38 a

¹⁶ Podle L. Hájky byly na pohřebišti v Křepeňicích skupiny hrobů členěné podle pohlaví zemřelých a i děti měly být „shromážděny v jedné části hřbitova“ (*Hájek 1940, 117*), ovšem s touto informací se bez odborného určení nedá nijak pracovat.

zlomek patrně dvojkónické nádoby z hrobu 41. Dětské hroby netvořily zvláštní oddělenou skupinku. Lépe zpraveni jsme o dvou hrobech z Prahy 4 – Pankráce (*Hrala 1973, 28*). V hrobě XX sloužila jako popelnice amfora, překrytá asi mísou, která se zachovala ve střepech. Uvnitř se nacházely spálené dětské kůstky s bronzovým náramkem a závěskem. Hrob XXIV se skládal taktéž z amfory a podle střepů z miniaturního koflíčku a dalších dvou až tří nádob. Třetí možný dětský hrob by mohl být hrob IX s pěti nádobami.

Na všech dalších lokalitách byl vždy identifikován pouze jeden dětský hrob. V Praze 7 – Holešovicích byl jako dětský popsán hrob 3 s bezuchou nádobou, do které byl vložen okřínek, v obou nádobách byly nasypány zbytky kremace. Velmi malé dítě bylo pohřbeno v hrobě B IV v Letech u Prahy. Hrob sestával z popelnice představované okřínem, na které se našly zlomky koflíku, překrytá byla patrně mísou, z níž pocházejí další střepy. Uvnitř byly zlomky dalších nádob a dva hladké kamínky (*Hrala 1973, 20*). O dvojhrob dítěte s pravděpodobně dospělým jedincem šlo v případě hrobu 2 ve Zdicích (*Štiková – Maličský – Vlček 1955, 308-9*). Do větší nádoby byly krom spálených kostí a bronzové jehlice vloženy ještě menší nádobky, dvě misky, koflík a miniaturní nádobka. V hrobě 8 v Břešťanech představovaném okrouhlou jámou o rozměrech 130 x 120 cm byly v okřínu nalezeny spálené pozůstatky dítěte starého čtyři až pět let spolu se zvířecími kostmi (*Koutecký 1987, 150*). Rekonstruováno bylo dále šest nádob – miska, dva okřínky, dvě etážové nádoby, amfora – přítomny byly ještě zlomky dalších nádob. K výbavě patřily i dvě bronzové jehlice a zlomky dvou kroužků (obr. 48).

O pohřeb v popelnici zapuštěné do jamky, snad ještě obložené kameny, šlo v případě hrobové skupiny A umístěné mimo obvod mohyly 5 v Levousích (obr. 49). Navíc existuje reálný předpoklad, že mohylový násep byl vybudován až ve štítarské fázi, takže asi šlo skutečně o plochý hrob (*Smrž 1975, 622*). Spálené kůstky většího dítěte (6-12 let) byly nasypány ve vejčitém hrnci, překryté střepy dvou menších nádob a zlomkem bronzové ozdoby. Nádob s ostatky byla obklopena a částečně překryta kameny, nelze rozhodnout zda šlo o původní zával nebo až o druhotně destruované kamenné těleso mohyly. Další lidské kosti (patrně staršího jedince) byly prokázány pouze ve skupině G, zřejmě související se štítarskou mohylou, za to zvířecí kosti byly rozptýleny po celé ploše základny.

Všechny dětské žárové hroby, u kterých jsme informováni o hrobovém inventáři, tedy vykazují shodné rysy, co se týče hrobového objektu, kterým byl popelnicový hrob v jamce (v Břešťanech šlo o větší jámu). Podle množství a typu milodarů jde většinou o průměrně vybavené hroby srovnatelné s hroby dospělých (*Slabina 1978, 6*), tj. s dvěmi až třemi keramickými nádobami, někdy i s osobní bronzovou ozdobou typu jehlice nebo náramek.

Nejvýraznější výbavu mělo dítě v hrobě 8 z Břešťan, ale ani v tomto případě nebyly nalezeny žádné prestižnější předměty jako bronzové nádoby či zbraně, které se však i obecně objeví vzácně.

Z Prahy 6 – Bubenče jsou uváděny dva neobvyklé nálezy, v ulici Na Piavě měl být odkryt „dětský kostrový pohřeb v natažené poloze, u něhož byla horní část velké knovízské zásobnice“ (*Lutovský – Smejtek a kol. 2005, 540*). Podle popisu V. Spurného se spíše zdá, že šlo o kostru v sídlištní jámě, ostatně další byly v okolí také prokopány (*Spurný 1950, 14*). V Rooseveltově ulici měl údajně J. A. Jíra na počátku 20. století objevit kostřičku dítěte v knovízské nádobě (*Lutovský – Smejtek a kol. 2005, 538; Spurný 1950, 19, pozn. 26*). Tento nález by byl zatím v knovízské kultuře ojedinělý. Též již nelze objektivně zhodnotit, zda v případě uložení dvou dětí v objektu 10 z Poříčan u Nymburka šlo opravdu o hrob, jak udává J. Chochol v přehledu analyzovaných pozůstatků (*Chochol 1971, 326*), neboť příslušná nálezová zpráva V. Spurného z roku 1953 v archivu NZ AÚ v Praze chybí. Na lokalitě Brdo u Manětína, která se nachází na pomezí knovízské kultury s milavečskou, byly kromě plochých hrobů žárových zjištěny i pohřby kostrové (*Kytlicová 1985; 1988a; 1988b, 362*). Pět kostrových hrobů mělo různou kamennou úpravu a až na hrob č. 78 šlo dle autorky o hroby dětí. Usuzuje tak podle rozložení pozitivních vzorků provedené fosfátové analýzy a velikosti hrobových jam; kosterní pozůstatky se zřejmě ve stavu pro antropologický rozbor nedochovaly. Kvůli malé velikosti kamenné skřínky např. v hrobě č. 68 (polovina určená pro pohřeb po přepažení 75 x 30 cm) se pohřeb malého dítěte opravdu nabízí, ale nemůžeme vyloučit ani uložení pouhé části těla či zvířete.

Poměrně hojné knovízské „pohřby“ v jamách neunikly pozornosti badatelů (*Bouzek – Koutecký 1980; Koutecký 1990*) a dočkaly se i souhrnného antropologického zhodnocení (např. *Chochol 1971; 1979*). Doklady sídlištních pohřbů nejsou samozřejmě v českém pravěku ničím výjimečným, v případě knovízské kultury však upoutává četnost násilných zásahů na lidských kostech, která přivedla hned od počátku vědce k myšlence, že jde o pozůstatky kanibalismu. Na základě nálezů z eponymní lokality Knovíze J. Matiegka dokonce tvrdil, že se „nejednalo o antropofagii rituální neb symbolickou, při níž jen jisté části těla bývají snědeny, nýbrž o pravé lidožroutství z mlsavosti“ (*Matiegka 1893-4, 287*). Z přítomnosti množství zvířecích kostí v jamách soudil, že obyvatele osady nemohla ke kanibalismu dohnat pouze nouze, a také zdůraznil, že „byla dána přednost masu osob mladých a dětí“ a že si „předhistoričtí lidožrouti pochutnávali předně na mozku“. J. Bouzek s D. Kouteckým si také povšimli, že velký význam byl patrně přičítán lidské hlavě a barvitě

líčí, jak „mnoho mužských hlav bylo zuřivě roztřískáno, řada ženských uřezána...“ (*Bouzek – Koutecký 1980*, 414).

Pro potřeby této práce bylo shromážděno celkem 74 nálezů dětských pozůstatků ze sídlištního kontextu. Nejvyšší poměr jam s lidskými kostmi ku všem jamám na sídlišti (1:2) pochází z lokality Břešťany, kde byly uloženy pozůstatky právě zejména dětí a dospívajících jedinců (*Buchvaldek – Zeman 1954; Šneidrová 1954; Chochol 1954b; 1954c*). Na sídlišti v Konobřích zase můžeme sledovat zvyk ukládání lidských ostatků (i se stopami násilných zásahů) do jam už od středobronzové mohylové kultury. Nálezy lidských ostatků v kovízkých jamách je opět možné členit na několik skupin, např. J. Bouzek s D. Kouteckým sledovali zastoupení nálezů dle pohlaví a věku v osmi skupinách (*Bouzek – Koutecký 1980*, 402-403), první čtyři skupiny zahrnovaly „pohřby“ celých těl (a kostry bez lebky), v druhé čtveřici šlo již jen o části těl, lebky a jednotlivé kosti postkraniálního skeletu. Samostatně byly uloženy v jamách ostatky 26 dětí, ve 20 případech lze s určitostí říct, že šlo o nálezy pozůstatků více osob v rámci jednoho objektu – takto nalezeno bylo 45 dětských ostatků.

Nejmarkantnějším příkladem hromadných pohřbů je objekt 27 z Čachovic¹⁷, kde z prostoru hrdla obilnice bylo vyzvednuto šest lidských lebek a ve výplni jámy bylo roztroušeno množství volných kostí (obr. 56A). Antropologický posudek určil, že šlo o pozůstatky nejméně 15 jedinců: mladého muže, další mladé dospělé osoby, dvou dospívajících ve věku 12-14 let, pěti větších dětí od osmi do 12 let a šesti menších od tří do šesti let (*Smrž 1981*, 378). Kostí nenesly stopy násilných zásahů ani antropofágie. Dle znaků na lebkách by mělo jít o příslušníky poměrně homogenní skupiny, u některých se dá soudit na příbuzenský vztah. Všechny lebky byly lokálně mírně deformovány nošením nějaké pokrývky hlavy již od útlého věku. Z. Smrž navrhuje interpretaci objektu jako jakési skládky kostí, které se do původní zásobní jámy dostaly až značnou dobu po smrti jedinců. Zemřelí nebyli z nějakého důvodu pohřbeni, takže chybějící části těl by se částečně daly vysvětlit rozvlečením zvířel. Jelikož šlo až na dva jedince o děti, tj. předpokládanou nejméně odolnou část obyvatel, mohla jejich smrt nastat v důsledku negativní události jako například epidemie, otravy či hladu nebo zimy. Lebky byly dle autora uloženy záměrně kvůli významu, který se jim v pravěku prisuzoval. J. Bouzek a D. Koutecký se domnívají, že byly použity při nějakém rituálu a pohřbeny později (*Bouzek – Koutecký 1980*, 393). Další hromadný pohřeb, tentokrát sedmi jedinců, byl odkryt v sídlištním objektu 201 u Vepřku (Obr. 50). Šlo o tři dospělé jedince, zřejmě muže, a čtyři děti ve stáří osm až devět let, devět let, 11 let a 12-13 let (*Sklenář - Lutovský a kol. 1993*, 59). Stejný počet koster a antropologické určení připadá na

¹⁷ Ve studii J. Bouzka a D. Kouteckého (1980, 393) nález vystupuje pod lokalitou Nové Sedlo.

jámu z Kněževsi (*Lutovský – Smejtek 2005*, 519). Čtyři lidské skelety jsou popisovány z Chouče, z výšinné polohy na jižní straně vrchu Bořeně (*Laube 1932*, 26). Přes nohy tří paralelně ležících koster ženy, muže a dítěte (ve věku asi devíti let) byl položen čtvrtý jedinec, zřejmě mužského pohlaví (*Hanáková – Stloukal – Muška 1977*, 226-228).

Dětských skeletů v „pietním“ uložení a s milodary není na knovízských sídlištích mnoho. Nález čtyř až pětiletého dítěte v jámě 3 v Knovízi označili nálezci za „pravidelný pohřeb rituelní“ (*Felcman – Schmidt 1893*, 270). Dítě leželo skrčené na pravém boku v orientaci jih-sever a mělo pod kolena koflík s ouškem. Druhý nález celého těla na lokalitě pocházel z jámy 33, kde bylo uprostřed popelovité vrstvy schoulené asi dvouleté dítě, ale bez jakýchkoliv přídavků. Ve spodních vrstvách jámy se pak našly části dolních čelistí dvou větších dětí. V Praze – Bubenči byla odkryta také dětská kostra v jámě s bronzovou jehlicí, polovinou cedníku a květináče a v zásypu se ještě našly amfora a mísa (*Lutovský – Smejtek a kol. 2005*, 540). Pozůstatky ženy uložené údajně vsedě s novorozencem, ke kterým byly přidány i celé nádoby, byl odkryt v jámě 35 v Kamenné Vodě. Dobře zachovaná kostra šestiletého dítěte je známa z objektu 1 v Kralupech nad Vltavou (*Chochol 1971*, 330).

Neúplná kostra tří- až čtyřletého dítěte pochází z Libočan. Na dně jámy č. 8 z Břešťan byla nalezena kostra, pravděpodobně chlapce zemřelého ve stáří 12 až 13 let, která byla vystavena násilným zásahům před uložením do jámy – „hlava byla oddělena a pak přiložena k trupu, pravá část hrudníku byla rozrušena a není vyloučeno, že byly usekány (nebo jinak odděleny) ruce“ (*Chochol 1954b*, 513). V blízkosti hlavy byla vypálená ploška a u předloktí pravé ruky ležel kostěný hrot. V povrchových vrstvách jámy byly ještě identifikovány hrudní obratel a žebro dalšího jedince (asi staršího dítěte). V jámě 76 v Kamenné Vodě ležela na zádech kostra asi čtrnáctiletého chlapce se stopami tupého úderu do čela, sečné rány v týlu a pravděpodobně i dalšími zraněními.

Zbýlé nálezy představují již většinou pouze části koster, samostatné lebky (Smolenice, Knovíz jáma 17, Březno 587 - *Pleinerová - Hrala 1988*, 56), nebo jejich fragmenty (Veltěže objekt 5, Jiřice, Knovíz jáma 31, Březno jáma 17 aj.), nebo jednotlivé kosti trupu a horních, dolních končetin. Když jsou lidské kosti v jamách smíšeny se zvířecími, se střepy a dalším sídlištním materiálem, je zřejmé, že nešlo o pohřbení, ale že se s kostmi zacházelo jako s odpadem. Tyto nálezy také zpravidla nesou stopy násilných zásahů, z nichž J. Chochol na antropologickém materiálu ze sídlištních jam knovízské kultury v severozápadních Čechách rozpoznal „tříštění, sekání, řezání a bodání, vydlabávání a snad i ohlodávání“ (*Chochol 1979*, 33). Na tomto souboru byly stopy tříštění přítomné zejména u mužů (75,8 %) a pak nedospělých (67,7 %), u kterých je navíc relativně častěji postižena mozkovna. Lebka je také

u nedospělých relativně nejčastěji zastoupena. Dochované stopy na kostech dle J. Chochola nejvíce odpovídají představě ukamenování. Dokládají též, že smyslem úderů zřejmě nebylo prosté zabití, zřejmě u více než tří čtvrtin souboru následovalo členění těl (u nedospělých šlo o 67,7 %). Dotyčný antropolog také vícekrát upozorňoval na možnost, že některé lidské kosti byly opékány či vařeny, neboť nezvykle vysoký organický podíl v těchto kostech musel být způsoben fixací jejich organické, zejména tukové složky nějakou tepelnou úpravou (*Chochol 1954c*, 775). Uvedené okolnosti svědčí dle J. Chochola pro praktikování kanibalismu.

Stopy násilí na kostrách dětí byly identifikovány minimálně na 9 lokalitách, (Břešťany, Březno, Kamenná Voda, Knovíz, Konobře, Minice, Mutějovice – obr. 51 A, Velemyšleves, Veltěže), ale v některých osadách nebyly lidské kosti v jamách nalezeny vůbec. To může znamenat, že se obřady spojené s lidskými oběťmi a případně antropofagií konaly jen na určitých místech, které fungovaly pro větší společenství než jen pro jednu osadu.

Nejvíce byly v sídlištních jamách zastoupeny pozůstatky dětí ve věkové kategorii inf III (26x), infans II (24x) a pak blíže neurčené děti = inf (17x), přechodové kategorie inf III-juv (šestkrát), inf II-III (dvakrát) a nejmenší děti inf I pouze jednou. Na vyšší počet jedinců zemřelých v juvenilním věku (inf III-juv až juv-adult), tedy v údobí života, kdy úmrtí nastávají minimálně¹⁸, poukázal J. Chochol. Domníval se, že násilné ukončení života se pravděpodobně týkalo především této věkové skupiny (*Chochol 1979*, 24). Obecně jsou stopy násilí nejčastěji nalézány na pozůstatcích mužů; u dospívajících a dětí, pokud bylo pohlaví určováno, tak se jevílo také spíše jako mužské. Z toho důvodu bývá někdy předpokládáno, že šlo o zajatce, zatímco zajaté ženy a dívky byly asi častěji začleňovány do vítězného kmene. J. Bouzek s D. Kouteckým možnost nepřátelských vpádů a zajímání úplně nevylučují, ale u pozůstatků ve starých obilnicích prosazují zejména variantu lidských obětí bohyni plodnosti (*Bouzek – Koutecký 1980*, 419). Této teorii oponuje J. Kandert (1982, 197), který zároveň upozorňuje na zvláštní typy pohřbů známé z etnografie, jenž by mohly zanechávat podobné stopy jakými se vyznačují popisované nálezy. Problematice kanibalismu je dále věnována samostatná kapitola (viz str. 83).

Ze **štítarské** kultury pozdní doby bronzové není řádně prozkoumaných a publikovaných nalezišť mnoho, tudíž je obecně nálezů méně, dokládají ale přetrvávání prakticky stejných pohřebních zvyklostí, dominanci plochých žárových pohřebišť, která bývají ještě menší než během knovízské kultury, ale i pohřbívání pod mohylami. Nálezy

¹⁸ Všeobecně bývá tato věková kategorie málo zastoupena v hrobových nálezech ve všech populacích.

koster či jednotlivých kostí v sídlištních jamách jsou méně časté. Dětské pozůstatky jsou zastoupené pouze malým počtem nálezů (šest případů, viz *Tab. 7*). Z největšího pohřebiště ve Staňkovicích nedisponujeme bohužel opět antropologickým rozbořem (*Koutecký – Bouzek 1967, 44*) a tento problém se týká i dalších starších výzkumů, tudíž nemohly být dětské hroby vyhledány.

Jediný hrobový nález představuje skupina C pod mohylou 6 v Levousích, která je datována na počátek štítarské kultury. Kamenná konstrukce hrobu byla částečně zapuštěna do vypálené vrstvy dokládající patrně obětní oheň související se starším plochým hrobem (skupina A). Není jasné, zda spálené kůstky velmi malého dítěte byly uloženy v amfoře, jejíž střepy se našly ve skupině C, anebo byly rozptýleny na úrovni povrchu (*Obr. 52*). Nad dětským hrobem byla pak z pravidelně skládaných kamenů vybudována mohyla, která je označována za nejzdařilejší stavbu na levouském mohylníku (*Smrč 1975, 623*).

Pozůstatky dětí ve štítarských jamách byly nalezeny na několika lokalitách, takže podobně jako v rámci knovízské kultury jsou častější – kvůli absenci antropologických rozborů žárových hrobů zde tedy zřejmě dochází k podobnému zkreslení situace. Na sídlišti v Praze – Ďáblicích byly v jednom objektu odkryty dvě dětské kostry, v Praze – Záběhlicích byla „v jedné jámě zjištěna patrně destruovaná pec, mezi jejímiž mazanícovými fragmenty se nacházely části dětské kostry“ (*Lutovský – Smejtek a kol. 2005, 587*). Z Liptic jámy 9/82 pochází kostra asi čtyřletého dítěte v pozici na zádech, hlavou k východu (*Obr. 51B*), u jehož pravé nohy se nacházelo hrdlo štítarské nádoby (*Koutecký 1990, 181*).

V odpadní jámě z Kutné Hory byly zjištěny krom střepů sídlištní keramiky, mazanice, spáleného dřeva a zvířecích kostí i lidské kosti (*Jílková 1954*). Zlomek týlní kosti svědčící o rozbití lebky patřil asi dvacetiletému individuu, zatímco zbylé pozůstatky kostry náležely dítěti ve věku zhruba šesti let (*Chochol 1954a*). Ostatky dítěte také vykazují stopy násilného přerážení a tříštění lebky i dlouhých kostí. Nález dokládá přetrvávání obřadů spojených se členěním lidských těl až do závěru doby bronzové a jejich stálé praktikování i na dětech.

I. III. II. Milavečská a nynická kultura, chebská skupina

Pohřební ritus **milavečské** kultury částečně v některých rysech vychází z předchozího středobronzového mohylového období. Nejdříve převažují žárové pohřby pod mohylami, ploché žárové pohřby se koncentrují nejvíce při okraji hlavní milavečské oikumeny, což bývá vysvětlováno jako kolonizační snahy knovízské kultury, ale známy jsou i z centra milavečské kultury. Na hraniční lokalitu Brdo u Manětína a tamní možné dětské kostrové hroby

s kamennou úpravou jsem již upozorňovala u knovízské kultury. Na západočeských žárových hrobech byly rozlišeny čtyři základní varianty způsobů uložení vlastního pohřbu v mohylách (Rybová – Šaldová 1958, 395). Vývoj šel rámcově od žárových pozůstatků nasypaných na hromádce či rozptýlených na úrovni dna mohyly, případně uložených v jamce, k ostatkům uloženým v popelnici, která byla zprvu uložená na úrovni terénu, později zapuštěná pod povrch země.

Antropologicky identifikovány jsou jen dvě děti z naleziště v Podražnici - Nové oboře II. V obou případech - v mohyle 5 i v mohyle 13 - šlo o pohřby malých dětí do jednoho roku s mladými ženami (Čujanová-Jílková – Chochol 1982). Mohyla 5 o průměru 9 m a výšce středu 0,6 m měla hlinitý násyp, kameny byl použity jen částečně po obvodu. U smíšených žárových ostatků se našla část velké dvojkónické nádoby a zlomky dvou dalších. Další zlomky se našly jižním směrem. Západně se nacházela dvě místa se spáleným dřevem z borovice, dubu a jedle (obr. 53A). Mohyla 13 měla v průměru 6 m a výšku 0,5 m. Téměř celý středový prostor na původní úrovni terénu byl pokryt souvislým pásem keramických zlomků ze 14 nádob, mezi nimiž byly východním směrem spálené kosti a kousky dřeva; jižněji stála osamocená nádobka (obr. 54-55). E. Čujanová-Jílková uvažovala, zda nešlo o hroby šestinedělek, a proto pohřbených odděleně od ostatních jedinců (jakožto nečistých příslušníků společnosti). J. Chochol dle slabě vyvinutého reliéfu svalových úponů předpokládal u těchto žen pouze lehkou fyzickou aktivitu, ne namáhavou práci, a soudil že tyto ženy mohly patřit k vyšší sociální vrstvě (Čujanová-Jílková – Chochol 1982, 301). Pozorováním tohoto typu se však mezi dalšími antropology přikládá menší význam a zřejmě nestačí k formulování podobných závěrů (Stloukal 1968, 343).

Ze svérázné **chebské skupiny** je v současné době známo několik pohřebišť (Plesl 1992) i ojedinělých hrobů, z nichž nejlépe publikované je pohřebiště v Žirovicích u Františkových Lázní (Plesl 1961). Na odkryté části nekropole bylo prozkoumáno 46 hrobů, nebyly však rozpoznány mohylové úpravy jednotlivých hrobů. Při antropologickém rozboru J. Chochol¹⁹ zachytil pozůstatky čtyř dětí. V dvojhrobu XVIII a XIX patřícím do mohyly 5 byly smíšené pozůstatky dospělé až starší ženy a velmi malého dítěte. Hrob je popisován jako popelnicový, spálené kůstky se asi nacházely ve větším i menším okřínu. Velmi malé dítě, snad novorozenec, bylo pohřbeno v hrobě XXVI, kde jako popelnice sloužila amfora překrytá křemenem; našly se střípky z další tenkostěnné nádoby, asi koflíku. Poněkud problematická je

¹⁹ Lidské pozůstatky z revizního výzkumu prováděného v letech 1957-58 jsou ztracené (Plesl 1990, 247).

situace u hrobu XXXVI, který měl být jedním z nejlépe vybavených hrobů na žirovickém pohřebišti. Antropologicky bylo identifikováno opět velmi malé dítě, patrně novorozenec, k rozboru bylo ale dodáno ještě malé množství kůstek dospělého jedince, u nichž není jasné, zda k tomuto hrobu patří. Urnu tvořila jemně vypracovaná miska, dále z hrobu pochází bezuchá vejčitá nádoba a střepy z koflíku; vedle nádob ležela bronzová šipka (obr. 53B). Poslední dítě (stejněho stáří jako předchozí jedinci) bylo zjištěno v hrobě XL. Kůstky měla spolu s bronzovým kroužkem obsahovat nádoba s jedním uchem. Z hrobu je dále uváděn koflík bez dna a miska bez okraje. Pravděpodobně odděleně pohřbené bylo velké množství zvířecích kostí.

Ve všech jmenovaných případech dětských hrobů šlo zřejmě o popelnicové hroby bez kamenného obložení, z nichž hroby XVIII a XIX se smíšenými pozůstatky ženy a dítěte byly zřejmě zahrnuty pod mohylu 5. Velmi zajímavé je, že stáří všech pohřbených a antropologicky určených dětí bylo zhruba do jednoho roku, spíše šlo přímo o novorozence, což je věková kategorie, která na většině pravěkých pohřebišť schází, anebo je zastoupena pouze nepatrným zlomkem. Nebyl rozpoznán ani jeden jedinec spadající do stadia II. a III. dětského věku, ani nedospělosti či dospělosti (další jedinci jsou až z přechodové kategorie adultus - maturus), soubor 17 pozůstatků však nelze brát jako reprezentativní vzorek. U dětí byla zaznamenána výrazně nižší váha kůstek, což je dáno velmi nízkým věkem těchto konkrétních jedinců, ale i přepálením kostí, které je pro pozůstatky malých dětí typické a má za následek zkřídovatění a zlehčení zlomků (*Plesl 1961, 196*).

V pozdní době bronzové hovoříme v západních Čechách o kultuře **nynické**. Její pohřební zvyklosti se dají sledovat pouze na dvou známých pohřebištech v Nynicích (*Šaldová 1965*) a Radčicích, z nichž druhé jmenované není dosud řádně publikováno (*Baštová 1990*). Dnes ploché žárové hroby nynické skupiny jsou podle vnější úpravy děleny do pěti skupin. Charakteristické pro hroby starší fáze je kamenné obložení tvořící kruh – kruhový tvar hrobů je odvozen z mohylových konstrukcí předchozích období (*Šaldová 1990, 214*). Překrytí malými mohylkami vymezenými obvodovými kameny se předpokládá přinejmenším i ve starší fázi nynické kultury. Nádoby bývají postaveny uprostřed na úrovni obložení nebo v mísovité prohlubni. Postupně dochází k rozpadu kruhového kamenného obložení, ze kterého bývá vyznačena jen část. Další typy hrobů jsou bez vnějšího označení, nádoby jsou v jamce umístěné na velké míse, nebo jsou přímo rozestavěny na úrovni. Nemnoho hrobů se vyznačuje jamkou překlenující kameny. Kremace se většinou odehrávaly mimo hrob, pozůstatky byly poté zřejmě ještě drceny (platí asi ve všech kulturách popelnicových polí) a

pak spolu se zbytky hranice nasypány do uren či jamek. Prakticky ve všech hrobech bylo přítomno pouze malé množství pozůstatků kremace, které se antropologovi J. Chocholovi ve srovnání s jinými populacemi pohřbívacími žehem zdálo být spíše jen symbolické (*Chochol 1969*, 628).

Pohřebiště v Nynicích vydalo 64 hrobů, z nichž u 60 mohla být provedena antropologická analýza. Podařilo se určit 36 dospělých jedinců a pět dětí, resp. tři děti (tj. 5 % všech osob) a dva juvenilní jedince. S výjimkou hrobu 161 nevíme, o jaké hroby se jednalo.

Jamkový hrob 161 zakrytý velkým kamenem obsahoval kůstky malého dítěte uložené na misce postavené na nádobě, střepy dalších dvou nádob a vaničkovitou nádobku (obr. 56B). Vaničkovitá nádobka s vytaženými a propíchnutými laloky podle V. Šaldové měla nepochybně sloužit ke kultovním účelům jako v oblasti lužické skupiny popelnicových polí, ze které jsou tyto nádoby spíše známy. V hornodunajských popelnicových polích jde o ojedinělý výskyt tohoto předmětu (*Šaldová 1965*, 54).

Poměrně zajímavé je, že v těch několika málo antropologicky hodnocených případech byly jak v milavečských hrobech, tak hrobech chebské skupiny zachyceny zrovna pozůstatky novorozenců a dětí do jednoho roku. Výbavou dětské hroby (podobně jako v knovízské kultuře) nijak nevybočují z obvyklého standardu, na hlubší rozbor je nálezů příliš málo. Přestože zatím nerituální pohřby ze sídlištních jam v kultuře milavečské, nynické, snad ani v rámci chebské skupiny neznáme, V. Šaldová nevylučuje, že mohly existovat i v západních Čechách (*Šaldová 1990*, 215). Současný stav může být zapříčiněn jak agresivním charakterem místních půd zejména vůči nespáleným pozůstatkům, tak pozdním rozvojem výzkumu sídlišť v oblasti. Jak je patrné v průběhu celé zde sledované doby bronzové, kombinace kyselého půdního prostředí v západních a jižních Čechách s absencí antropologických rozborů u žárových ostatků ze starších výzkumů je krajně nepříznivá pro studium sociálních aspektů pohřebního ritu, dětskou problematiku nevyjímaje.

I. III. III. Lužická a slezská kultura

Lužická kultura je u nás charakteristická rozsáhlými nekropolemi, které počty hrobů značně převyšují množství hrobů v ostatních skupinách popelnicových polí. Celkem bylo shromážděno 371 dětských pozůstatků, tedy po únětické kultuře největší množství. Z Čech pochází 62 nálezů, z moravského území 309. V prostředí lužické kultury zjišťujeme prakticky výhradně žárový ritus. Starší výzkumy jsou opět bez antropologických posudků, neboť

ostatky se vyhazovaly nebo ukládaly zpět do hrobů, ale u některých novějších odkryvů byly již příslušné analýzy provedeny a zveřejněny.

Kostrové hroby jsou zvláštností a často je jejich kulturní určení nejisté. V Čechách tři kostrové hroby zjištěné na pohřebišti v Třebešově byly bez milodarů, takže nemusejí být současné, i když se s lužickými, resp. slezskoplatěnickými hroby respektují (Vokolek 1966, 53). V jednom z nich spočívala kostra asi šestnáctiletého individua na pravém boku, hlavou na SZ, dvě zbylé kostry ležely na levém boku. Velmi zvláštní případ je uváděn z pohřebiště u Mladé Boleslavi – Čejetiček z polohy Choboty I (Plesl 1988). V objektu 353 pod mohylou 27 byla objevena část nespáleného obratle malého dítěte. Objekt 383 pod mohylou 60 skrýval lidské pozůstatky ve třech nádobách, v první byly žárové pozůstatky dospělého jedince (spíše ženy) s příměsí malého množství nespálených kůstek kojence, v druhé nádobě neurčitelné spálené kůstky a opět nespálené pozůstatky kojence a v třetí pouze nespálená čelist kojence. Nespálené ostatky malého kojence byly tedy rozděleny do třech nádob. Navíc podle části střepů z mohyly 60, která pasuje ke keramickým zlomkům z mohyly 27, a podle antropologického rozboru, je pravděpodobné, že v obou uvedených mohylách jde o pozůstatky téhož dítěte. K uložení ostatků muselo zřejmě dojít až nějakou dobu po smrti, až po zetlení měkkých částí těla. Jde tedy o doklad birituálního pohřbu, kdy pozůstatky nespáleného těla byly uloženy na více místech.

Hrob 809 v Moravičanech s téměř strávenou kostrou dítěte ve věku sedm až osm let neobsahoval žádné předměty (Nekvasil 1982, 225). Skrčená kostra ležela na pravém boku orientována hlavou k západu. Hodnověrnější, i když neodborně vykopaný, se zdá být kostrový dětský hrob z Měrovic nad Hanou (Spurný 1961b), který byl bohatě vybaven bronzovými ozdobami. Nálezcem byly předány: bronzová jehlice s třemi vývalky, malý spirálový nárameník, dva prsteny z drátu, větší spirály, tři menší spirálky (možná z brýlovitých závěšků), zlomky drátu; z keramiky osudíčko, miskovitý koflík a zlomky misky (obr. 57).

Známy je starší nález kostry asi dvanáctiletého jedince v nádobě (obr. 58A) v hrobě na jinak žárovém lužickém pohřebišti v Ivani u Přerova (Böhm 1936; 1941, 277). Zásobnice byla překryta mísou a v hrobě bylo dalších pět nádob, bronzová jehlice a prsten, výbava částečně odpovídá té z Měrovic nad Hanou. Tento hrob je v prostředí lužické kultury doposud jedinečný, stejně jako dříve zmíněný nález dětské kostry v knovízské nádobě z Prahy – Bubenče.

Doklady nestandardních „pohřbů“ na sídlištích jsou v Čechách víceméně neznámé (Jiráň et al. 2008, 225), ovšem stav výzkumu lužických sídlišť není uspokojivý. Z jámy ve Všechlapech na Teplicku byly vyzvednuty kosti tří dětí zemřelých ve věku osm let, šest let a

jeden až dva roky (*Chochol 1970*). Nalezenou keramiku datovali *J. Bouzek* s *D. Kouteckým* (1980, 402) spíše do lužické kultury, ale původně byla řazena do knovízské kultury (*Hrala 1970*). Na Moravě jsou nálezy lidských skeletů nebo jejich částí v sídlištních objektech v malé míře doloženy a jsou brány jako „jeden z dokladů plynulého kulturního vývoje v době bronzové“ (*Podborský a kol. 1993*, 315), anebo doklad vlivů z prostředí knovízské kultury či polské lužické kultury. V poslední době těchto nálezů dokonce přibývá (*Parma 2008*).

Známa pohřebiště se dělí na plochá a mohylová, oproti dřívějším představám se dnes připouští, že byly mohylníky i jednotlivé mohyly budovány v celém územním rozšíření lužických popelnicových polí a po delší časový úsek (např. *Plesl 1961*; mohylníky na Moravě *Nekvasil 1978*). I na dnešních plochých pohřebištích indikují některé shluky hrobů ohraničené volnými plochami původní přítomnost mohylových násypů (*Nekvasil 1964*). Jak probíhalo pohřbívání na pohřebištích, popisuje V. Vokolek následovně: „Vedle centrálního hrobu v mohyle existovaly i pohřby další, které postupně byly zahlubovány v místech okraje násypu nebo i přímo do jeho pláště, snad rodinných příslušníků. Po zmizení mohylového násypu vznikají tak nepravidelné shluky hrobů, v různém stupni zachovalosti, hloubce, někdy i v superpozicích“ (*Vokolek 2003*, 31).

Největším zkoumaným pohřebištěm nejen lužické kultury, ale i doby bronzové celkově, byly Moravičany na Šumpersku (*Nekvasil 1982*), jehož nové vyhodnocení připravuje P. Fojtík. Antropologická zpráva uvádí z Moravičan 963 osob (z čehož 163 je předpokládáno v hrobech bez zachovaných ostatků). Z tohoto počtu bylo 343 dětí a nedospělých jedinců (*Stloukal 1968*), z toho 49 dětí zemřelých do jednoho roku, 151 ve věkové kategorii inf II, 39 v inf III a dva jedince jsem zařadila do inf III-juv, celkem 241 dětí (zbylý počet připadl na juvenilní a blíže neurčené nedospělé jedince). Přítomnost pozůstatků více osob v hrobě byla rozpoznána ve 39 případech. Kromě sedmi případů, kdy šlo o dvojhrob dospělých osob, ve všech bylo pohřbeno minimálně jedno dítě (nebo juvenilní jedinec). Ve 21 případech byl odhalen hrob s pozůstatky dospělého jedince a dítěte, v šesti případech šlo o dvojhrob dvou dětí, ve čtyřech případech byli společně pohřbeni dospělí jedinec a dvě děti a v jediném hrobě byly pozůstatky čtyř dětí. Obtíže s určením počtu jedinců vyjmenovává *M. Stloukal* (1968, 335), *J. Nekvasil* upozorňuje na další problematiku terénní situace týkající se uložení lidských ostatků (*Nekvasil 1988*). V datech, která jsem měla k dispozici, bohužel vícečetné hroby nefigurovaly²⁰, následující stručná analýza by se tedy měla týkat samostatných dětských hrobů, kterých bylo 209.

²⁰ Na tomto místě bych ráda ještě jednou poděkovala T. Klírovi a P. Fojtíkovi za poskytnutí dat ze ztraceného a znovunalezeného antropologického posudku, který vypracoval M. Stloukal.

Analýza M. Stloukala zprostředkovává i informace o stupni spálení lidských pozůstatků a jejich zachovaném množství. Kromě dvou případů byly vždy přítomny u dětských pozůstatků jak kosti lebky, tak postkraniálního skeletu. Konkrétní množství bylo možno stanovit u 71 jedinců, z toho nejčastější byl objem mezi 100-300 cm² (tj. malé množství). Největší množství spálených kůstek u jedinců sledovaného věku bylo 1800 cm² u dítěte ve věku 14-15 let, pro srovnání u žen to bylo 4500 cm² a u mužů 5200 cm². Objem kůstek přes 1000 cm² byl zjištěn v deseti případech, šlo o pozůstatky dětí zesnulých v rozmezí od inf II-III až inf III-juv. Žádný z těchto pozůstatků nebyl bez keramických milodarů, sedm bylo vybaveno i bronzovými předměty. Dokonale spáleny byly pozůstatky 124 dětí, zčásti nedokonale 43 dětí, nedokonale jednoho dítěte. Spálení křídovité je doloženo u dvou jedinců, téměř křídovité u 24 a zčásti křídovité u jednoho. Příměs zvířecích kostí byla zachycena v pěti hrobech dětí a osmi dospělých.

Typy hrobů²¹ dle členění J. Nekvasila byly v případě dětských pohřbů zastoupeny následovně: jednoznačně převažovaly popelnicové (151x) a dolíkové hroby (38x), zásobnicový hrob se vyskytl pouze třikrát, stejně tak rozptýlený, jámový dvakrát, bezpopelnicový jednou. Další typy hrobů jako amforový, komorový, urnový, hromádkový, anebo pohřeb pod mísou nebyly zaznamenány ani jednou. 11 hrobů bylo zničeno orbou a jinými povrchovými pracemi, tak že nebylo možné určit jejich typ. V osmi popelnicových hrobech a jednom dolíkovém byly použity kameny ve formě obložení, překrytí či věnce. O zásobnicových hrobech uvažoval J. Nekvasil, že by mohly být „výrazem odlišení pohřbené osobnosti od ostatní společnosti“ (Nekvasil 1982, 10). Výbava zmiňovaných tří dětských zásobnicových hrobů se nezdá něco takového potvrzovat, dva však byly narušeny. Hrobů bez milodarů bylo deset, z toho osm hrobů dolíkových a dva rozptýlené.

Hrobovou výbavu máme tudíž doloženu ve 199 hrobech. Keramika byla přítomna ve 196 hrobech. Ve třech hrobech byly pouze nekeramické přídavky. Nejčastěji se v hrobech našly dvě nádoby (59x), poté čtyři nádoby (35x), jedna nádoba (32x), tři nádoby (29x), pět nádob (11x), šest nádob (devětkrát), zřídka bylo v hrobě uloženo devět nádob (čtyřikrát), sedm a osm nádob (třikrát) a deset nádob pouze dvakrát. Maximální počet rekonstruovaných keramických nádob v dětském hrobě byl 11 – u čtyř hrobů. V popelnicových hrobech sloužila

²¹ Z publikace J. Nekvasila (1982, 9-10) cituji: hrob jámový – hroby ve velkých hrobových jamách vesměs uprostřed kruhových ploch, tedy hroby vázané na mohyly; hrob dolíkový – malé dolíčky, vyplněné převážně tmavší hlínou s příměsí popela a s uhlíky, hrudkami spálené hlíny a drobnými spálenými kůstkami, bývají v nich i zlomky ozdob, či nádob; hrob bezpopelnicový – v několika případech objeveny hromádky spálených kostí v předpokládaných hrobových jamkách, doprovázeny střepy nebo nádobami, vzhledem k tomu, že nebyly provázeny uhlíky se spálenými hrudkami hlíny, není možno je považovat za jamkové; hrob rozptýlený – kůstky ne na hromádce, ale na ploše; je těžko stanovit, zda se jedná o samostatný typ hrobu, nebo byl-li to původně bezpopelnicový hrob, druhotně rozptýlený; popelnicový hrob – spálené kůstky uložené po kremaci do popelnice a této pak do hrobu; zásobnicový hrob – použití zásobnice (větší hrubé nádoby) za popelnicu.

za popelnici nejčastěji osudí (77x), poté okříný (39x), méně často hrnky (14x), ojediněle došlo i k použití jiných nádob, např. džbánu. Popelnice bývala zpravidla překryta mísou, někdy střepy zásobnicovitých nádob či jiných keramických tvarů, popř. i obráceným hrnkem. Díry ve dnech popelnic (tzv. dušníky, otvory pro duši²²) byly zaznamenány celkem nejméně ve 36 případech na všech třech nejčastěji užívaných typech nádob, šlo vždy zhruba o třetinu až čtvrtinu nádob daného typu. Hliněné korálky byly nalezeny ve třech hrobech v počtu dvou, osmi a třinácti kusů. Skleněné korálky v počtu pěti kusů pocházejí z hrobu 735.

Bronzové předměty byly nalezeny v 69 hrobech, tj. v 33% všech dětských hrobů. V popelnicových hrobech byly většinou umístěny v popelnici spolu s pozůstatky kremace, v dolíkových hrobech byly dány do jamky nebo až do zásypu hrobu. Jediný předmět z bronzu pocházel z 35 hrobů, většinou šlo o jehlice, kroužky, trubičky (závěsky), knoflíky, cvočky, popř. zlomky bronzových drátků či beztvaré slitky bronz. Dva předměty byly odkryty ve 12 hrobech, často šlo o jehlici a náramek nebo dvojici náramků. Tři předměty byly nalezeny taktéž ve 12 hrobech. Ve čtyřech hrobech byly objeveny čtyři bronzové předměty a v dalších čtyřech pět předmětů. Devět předmětů z bronzu pochází z popelnicového hrobu 202. Z bronzových předmětů zaslouží pozornost bronzová puklice z popelnicového hrobu 855 (obr. 59A) a šipka v zásypu dolíkového hrobu 344. Další zlomek šipky pocházel z popelnicového hrobu 1212. Jiné zbraně než tyto šipky v dětských hrobech z Moravičan neznáme.

Z hlediska bohatosti výbavy se jeví jako nejzajímavější hroby 202, 95, 840, 735, 295, 945, 152, 359, 62, 303 a 855 (následující popisy hrobů z *Nekvasil 1982*). Až na dva dolíkové a jeden jámový byly všechny tyto hroby popelnicové. Dno popelnicového hrobu 202 bylo vyloženo střepy ze zásobnice a kameny, na nich stála popelnice, okřín, s dušníkem a se spálenými kostmi (inf II), na kterých ležely bronzové předměty – pět knoflíků, zlomky dvou náramků, jehlice a prsténku. Popelnice byla překryta mísou a obestavěna dalšími osmi nádobami – šálkem, hrnkem, osudím, dalším hrnkem a čtyřmi miskami (obr. 60). Jámový hrob 95 (jeden ze dvou dětských jámových v lužické části moravičanské nekropole) tvořila zřejmě obdélná jáma o rozměrech minimálně 120 x 150 cm. V severní části se nacházela hromádka s vlastními pozůstatky (inf III) a uhlíky, na povrchu se zlomky tří bronzových jehlic, spirálky a slitku bronzového kroužku (náramku). V část hrobu zaujímal změt střepů porušených nádob o celkovém počtu asi 11 kusů. Šlo o střepy z okřínů, osudí, osudíček (i miniaturního), šálku a misek (obr. 61).

²² J. Hrala oživuje starší názor, že některé nádoby s otvorem ve dně mohly být původně používány při výrobě potravy, při oddělování tekuté části od pevné, např. syrovátky od tvarohu (*Hrala 200b*).

Za popelnici v hrobě 840 sloužilo osudí s dušníkem ve dně. Mezi spálenými kůstkami patřícími dítěti ve věku šest až sedm let se nacházely tři bronzové kroužky, jehlice a malý oblázek. Popelnice byla překryta rozpadlou mísou, z dalších nádob se našly střepy dvou hrnků, dnem obrácený šálek, dvě osudíčka stejně umístěná a jiný šálek ležící na boku. Vedle skupiny nádob byly svisle postaveny střepy ze zásobnice. Celkem tedy hrob obsahoval devět keramických nádob nebo jejich trosek (obr. 62). Hrob 735 patřil k popelnicovému typu, na dně byla slabá vrstva ze žároviště, v ní ležely střepy ze dvou menších nádob. Popelnici překrytou mísou představoval okřín s dušníkem, byla vyplněna spálenými pozůstatky dítěte zemřelého ve věku 10-11 let. Mezi spálenými kůstkami byly objeveny zlomky bronzové jehlice, spirálovité trubičky, dvou náramků, slitky bronzu a pět skleněných korálků (a zlomečky dalších, obr. 63 A).

Popelnicový hrob 295 obsahoval zřejmě původně deset keramických nádob, mezi spálenými kůstkami uloženými v osudí se nalézaly zlomky bronzového plechu, náramku a závěsku. Z nádob bylo rekonstruováno miniaturní osudíčko, šálek, miska, střepy z dvou hrnků, okřínek, osudíčko, malá nádobka a mísa (obr. 64). Popelnicový hrob 945 byl vybaven osmi nádobami a třemi bronzovými předměty – jehlicí a dvěmi náramky, ty spočívaly v osudí na pozůstatcích žárového pohřbu dítěte ve věku sedmi až osmi let. Popelnice stála na střepech dvou nádob rozprostřených na plocho na dně jámy. Přistavena byla dvě osudíčka, šálek, střepy z hrnku. Přes všechny nádoby byl položen velký střep ze zásobnice. Hrob 152, také popelnicový, byl porušený. Pozůstatky dítěte (inf II-III) se našly v osudí spolu se zlomky dvou bronzových kroužků. Popelnici překrývala mísa, na ní byl položený džbánec, okřínek, střepy z osudíčka a nad nimi dále střepy ze čtyř jiných nádobek (obr. 63B).

Dolíkový hrob 62 a popelnicový 359 s kamenným překrytím obsahovaly pouze keramické přídavky, v obou případech 11 nádob nebo jejich fragmentů. Na dně hrobu 359 byl umístěn plochý kámen, na kterém byla postavena popelnice - osudí s žárovými ostatky dítěte ve věkové kategorii inf III. Nad popelnicí byla vrstva kamenů, na nich ležela mísa dnem vzhůru, na ní střep z hrnku. Vedle bylo dno další nádoby, k jihu byla skupinka nádobek sestávající ze dvou osudíček, šálku, misky a dvou malých nádobek. V hrobu se vyskytly ještě střepy podobné střepům z popelnice. Přes hrobovou jámu ležel na plocho velký kámen. Hrob 62 tvořila mísovitá jáma o velikosti asi 20 x 50 cm s velkou skupinou střepů a mezi nimi se stopami žárového pohřbu (inf). Identifikovány byly fragmenty ze zásobnice, džbánu, dvou hrnků, džbánu, čtyř mís a dvou větších nádob. Pouze nekeramické předměty byly odkryty v dolíkovém hrobě 303, který představovala jamka o průměru cca 40 cm, vyplněná uhlíky, hrudkami spálené hlíny a drobnými spálenými kůstkami (inf). V zásypu se nacházely zlomky

bronzového náramku, drátek, slitek bronzu v podobě kuličky, dva bronzové korálky a osm hliněných korálků (obr. 59B).

Z těchto deseti početně nejbohatších hrobů u dvou pohřbených dětí neznáme přesnější určení věku, ale zbylé děti dosáhly minimálně šesti let kromě jedince v hrobě 202, jehož stáří je určeno v mezích kategorie inf II (1-7 let). V hrobě 855 oválného tvaru o rozměrech 45 x 50 cm byly spálené kůstky ročního dítěte v okříně s dušníkem. Na kůstkách ležely bronzové předměty – plechová puklice, jehlice a kroužek. Popelnici překrývala mísa, na níž byly uloženy dvě nádoby překryté dvěmi mísami. V hrobě bylo tedy celkem asi šest nádob (obr. 59A).

Z dalších moravských lužických pohřebišť bylo shromážděno 66 žárových dětských pozůstatků. Věk většiny dětí není zpřesněn (39), v kategorii inf I zemřelo sedm dětí, 12 dětí v inf II, v inf III čtyři jedinci, tři děti na přechodu mezi inf II a III, jeden jedinec v kategorii inf III-juv.

Vícenásobné pohřby s dětmi	Čechy	Morava	Moravičany	Celkem
Lužická k.	30 D	10 D	45 D	85 D
případů	22	8	32	62
V %	49,2 %	15,2 %	18,7 %	23,1 %
celkem	49,2 %	18,5 %		23,1 %
Slezská k.	3 D	6 D	–	9 D
případů	3	6	–	9
V %	60,0 %	16,7 %	–	22,0 %

Tab. 8 Srovnání vícečetných pohřbů lužických popelnicových polí v Čechách, na Moravě a na největším pohřebišti v Moravičanech. Uváděn počet dětí pohřbených ve vícečetných hrobech i počet případů vícečetných hrobů s dětmi.

U osmi hrobů bylo zjištěno uložení ostatků dítěte spolu s dalším jedincem, dospělým, udávají se vždy spíše ženy. Jedno dítě pocházelo z pohřebiště v Tišnově, dvě děti byly takto pohřbeny na Hradisku u Kroměříže, kde každý jedinec z dvojhrobu měl vlastní popelnici. Na pohřebišti v Opavě – Kateřinkách se podařilo zachytit pět případů vícečetných hrobů, z toho tři dvojhroby a dva trojhroby (Juchelka 2007, 104). Dvakrát byli spolu uloženi žena a dítě a jednou dvě děti, u trojhrobů šlo jednou o dvě děti s dospělým jedincem a jednou o dvě ženy s dítětem. Také na tomto pohřebišti měly ostatky každého jedince vyhrazenou vlastní nádobu

(jedno dítě dokonce dvě nádoby). Další případy vícečetných hrobů se dají pravděpodobně čekat z výzkumu v Olomouci – Slavoníně (*Vrána – Vránová 2007, 276*). Dvojhroby dospělých jedinců s dětmi jsou na lužických pohřebištích v rámci celého území uváděny poměrně často (viz *tab. 8*), ale někde zcela chybí. Na nově zpracovaném pohřebišti v Přáslavicích na Olomoucku se nenašel ani jeden vícečetný hrob, antropologicky však mohlo být zhodnoceno pouze 49 ze 106 hrobů, z nichž zhruba dvě třetiny byly porušeny orbou; děti bylo identifikováno osm (*Šabatová – Vitula 2002*).

Pokud jsme zpraveni o typu hrobu, šlo většinou o klasické popelnicové hroby, ale u některých případech dětských pohřbů byly zjištěny i stopy složitějších konstrukcí či použití kamene. Minimálně dva dětské hroby byly prokazatelně zahloubeny do násypu mohyly. Jde o početně podobně vybavené hroby 9 a 10 z mohyly 1 ve Stavenicích u Šumperka (obr. 65), z nichž první je ještě lužický a druhý je dle funerální výbavy datován již na přechod ke slezskému stupni (*Nekvasil 1978, 63*). Na pohřebišti v Tišnově byl ve třech případech zjištěn kolem nádob s popelem a dětskými kůstkami kamenný kruh. Mladší hroby zde byly vršeny na starší až došlo k vytvoření kamenné masy se složitou stratigafií. J. Nekvasil považoval za dětské hroby i několik dalších objektů, v nichž ale dětské ostatky nebyly antropologem shledány. Užívání mohylových konstrukcí a kamene až do slezské fáze se jeví jako lokální zvláštnost (*Nekvasil 1958*). Výjimečný byl hrob 8 na pohřebišti v Olomouci – Slavoníně, které je datováno do starší a střední fáze lužické kultury dle V. Vokolky (*2003, 45*). Hrob měl téměř obdélníkový tvar o rozměrech 280 x 150 cm, hloubku 20 cm, orientován byl SZ-JV. Uprostřed delších stran byla vždy jedna kulová jáma, což naznačuje nějakou další (dřevěnou?) konstrukci (*Vránová – Vrána 2007, 272-3*). Spálené pozůstatky dítěte byly rozptýleny uprostřed hrobu, výbava sestávala z jedné keramické nádoby, dvou bronzových jehlic, zlomku další jehlice a z bronzového plíšku.

Milodary máme s jistotou doloženy u 48 samostatných dětských hrobů, o zbylých hrobech nejsme informováni (došlo k situaci, kdy z některých lokalit známe antropologická data, ale hrobové celky a nálezy nebyly až na výjimky publikovány, např. z Olomouce - Slavonína). Ve všech těchto hrobech byla přítomna keramika ve formě nádob, minimálně vždy jeden exemplář sloužící jako popelnice. Maximální počet se dá obtížně stanovit, neboť nejvíce nádob je udáváno z Tišnova (hroby 3 a 1 přes deset nádob), kde ale složitá situace nezaručuje, že nedošlo ke smíchání inventářů narušených starších hrobů s mladšími. Deset nádob je však udáváno z Ohrozimi (viz dále), devět nádob či jejich fragmentů i z hrobu 3 z nedávného výzkumu v Mohelnici, tento hrob navíc obsahoval pískovcový brousek (*Halama 2010*). Dítě spadalo do věkové kategorie inf III, tudíž teoreticky již by mohlo vykonávat

pracovní aktivity podobného druhu. Na pohřebišti v Opavě – Kateřinkách byla u popelnic dětských hrobů pozorována nejvyšší variabilita použitých keramických tvarů (*Juchelka 2007*, 108). Často je pravděpodobné původní překrytí popelnice mísou, dušník je uváděn pouze jednou. Zajímavé je zjištění, že v Přáslavicích byl u dětí doložen poměrně častější výskyt vyššího počtu nádob než u dospělých, ve skupině 22 jedinců s výbavou nad pět nádob byly antropologicky určeni čtyři muži, čtyři ženy, tři děti, jde však o malé počty (*Šabatová 2001*, 71). Dětské hroby v Přáslavicích však neobsahovaly žádné bronzové předměty.

Předměty z bronzu byly objeveny ve 12 případech. Z hrobů pocházejí zejména bronzové kroužky, náramky a jehlice, objevil se ale i zlomek nákrčníku, malý závěsek a neurčitelné bronzové slitky. Jednu z nejvýraznějších kolekcí lužického šperku na Moravě poskytl nově objevený dětský hrob 837 z Hoštic u Vyškova (*Parma 2007*). Zásobní nádoba, jejíž vrchní část byla již dříve zničena orbou, obsahovala kromě spálených ostatků bronzovou štítovou sponu, dva náramky, další tři spečené, do sebe navlečené (jeden se spirálami na koncích), dva zlomky podobného náramku s koncovými spirálami (asi nápažníky), kroužek (asi prsten), další zlomky kruhových ozdob, zřejmě fragmenty tenkého nákrčníku a sedm zlomků trubiček (obr. 66-67). Zajímavý již úpravou byl hrob XI z Ohrozim na Prostějovsku (*Trnáčková 1968*, 13). Hromádka spálených kostí dítěte měla být obestavěna čtyřmi nádobkami a kameny, severně ležela skrumáž střeptů ze šesti nádob (obr. XX). Na kůstkách ležely bronzové ozdoby a zlomky, nahoře spirálová ozdoba a dvě jehlice, dále šest až osm skupin po třech spirálových trubičkách, čtyři knoflíky, dva chrániče na hroty jehlic (dnes jsou tyto půlměsícovité předměty považovány často za ozdoby účesu), kroužek, zlomky spirálek a tyčinek a žárem zcela deformované další zlomky. Některé z předmětů žárem neprošly a pro dítě by byly značně masivní.

Milodary z jiných materiálů téměř nepozorujeme. Značně neobvyklá je u dětí zlatá vinutá záušnice z hrobu 57 odkrytého v Opavě – Kateřinkách, odkud dále pocházelo šest keramických nádob, zlomek bronzové jehlice, bez tvaru slitek bronz a silicitový úštěp (*Juchelka 2007*, 109). Kus sklovité hmoty a 12 hliněných korálků se našlo v hrobě 56 z Rájce na Šumpersku (*Nekvasil 1975*, 325). Další skleněné korálky byly zjištěny ve dvou hrobech v Opavě – Kateřinkách. Pískovcový brousek z hrobu 3 v Mohelnici jsem již zmiňovala výše. V druhém hrobě z Mohelnice (hrob 1) byla k pozůstatkům dítěte přimíšena ptačí kost.

Česká pohřebiště poskytla pro srovnání 61 nálezů. Pozůstatky minimálně dalších 18 dětí byly odkryty na mohylníku v Mladé Boleslavi – Čejetičkách, uvádím je však odděleně, neboť tamní situace je značně nepřehledná a komplikovaná (*Plesl 1993*) a mnou extrahované údaje nemusí být zcela odpovídající; také k těmto hrobům neznáme výbavu, tudíž již s nimi

dále pracovat nebudu. Z těchto 18 dětí bylo zřejmě 11 pohřbeno samostatně (v rámci mohyl či ploch mezi mohylami), pozůstatky ze sedmi dětí byly nalezeny pospolu se spálenými kůstkami dalších jedinců.

Věkové kategorie byly u jistějších 61 nálezů dětských ostatků zastoupeny následovně: inf I 18 dětí, inf II 26 dětí, inf III tři děti, inf II-III čtyři děti, přesněji neurčeno zůstalo deset dětí. V Čechách máme tedy doloženo více pozůstatků nejmenších dětí. Polovina žárových ostatků dětí (30) byla uložena s dalšími jedinci. Šlo o 20 dvojhrobů, z toho dva případy pochování dvou dětí, ve zbylých případech byli spolu uloženi dítě a dospělý jedinec (osmkrát určeným jako žena, třikrát pravděpodobně jako žena), jeden trojhrob muže, ženy a dítěte (viz dále) a jeden případ hromadného pohřbu asi 12 jedinců. Na pohřebišti ve Velkém Oseku byly v hrobě 4 ve velké zásobnici zjištěny kremační pozůstatky asi 12 osob různého pohlaví a věku. Nejvíce byli zastoupeni nedospělí jedinci (devět osob všech věkových kategorií - inf I, II, III i juv), dále pravděpodobně dvě ženy a jeden muž (*Pavelková 1992*, 538-9). Mezi kůstkami se nacházely žárem poškozené bronzové předměty – kroužek, tzv. chrániče jehel (v současnosti interpretované jako vlasová ozdoba, př. *Hrala 1992*, 537), zlomky tyčinky a plechu – a již neidentifikovatelné slitky. Ostatky byly v úrovni hrdla překryty částmi tří větších nádob.

Nejčastější jsou opět popelnicové hroby, kamenná úprava hrobů byla zjištěna na pohřebišti Střekov II, kde nádoby byly často postaveny na kamenné desce (*Plesl 1961*). Pozůstatky dítěte a dalšího jedince byly v hrobě 22 v Hrušově překryty kameny, zatímco nádoby byly umístěny o kus dál a tvořily tak oddělenou část. Na pohřebišti v Podolí – Kruzích na Mladoboleslavsku bylo identifikováno šest dětí, z nichž polovina byla pohřbena s dospělým jedincem. Čtyři děti byly pohřbeny v obdélníkovitých hrobech a dva v kruhových. Všechny tři dvojhroby byly objeveny v jamách obdélníkovitého tvaru, jež by se spolu s typem popelnicového pohřbu měly vázat na bohatší hrobovou výbavu (*Hralová – Kaván 1970*, 203). Neobvyklá je konstrukce hrobu 3 v Chodounech na Litoměřicku, datovaného do HA. Půdorys hrobu byl obdélníkovitý s delší osou ve směru V-Z, velikost jámy činila 230 x 150 cm a hloubka 120 cm (*Hrala 1961*). Velké opukové desky tvořily hrobovou komoru s podlahou a zřejmě i vrchním krytem, nad kterým byl zával z větších valounů. Spálené kůstky rozhozené po celé ploše hrobu ve vrstvách i v amfoře pocházely ze tří jedinců, podle antropologického určení patřily muži, ženě a dítěti. Výbavu hrobu tvořilo 12 nádob nebo jejich částí a bronzové předměty: nůž, náramek, dva páry jehlic (jeden ve zlomcích) a dva prsteny.

Určení milodarů v hrobech tohoto souboru z Čech je nesnadné z důvodu přítomnosti dalšího jedince v polovině případů. Soustředíme-li se pouze na samostatné dětské hroby,

můžeme konstatovat, že minimální výbavu sestávající alespoň ze střepů jedné nádoby (popelnice) měly všechny až na jeden zcela zničený hrob a dva hroby, o nichž nejsme v tomto směru informováni. Nejchudší hroby obsahující pouze popelnici byly tři, v ostatních hrobech se zachovaly další přidané nádoby či z nich pocházející střepy až do počtu devíti, desíti nádob (hrob 5 z Velkého Oseku). Z dětského hrobu I v Kluku u Poděbrad pochází kromě pěti nádob i torzo zoomorfní nádobky (Justová 1968, 21-22).

Bronzové předměty jako součást pohřební výbavy dětských hrobů byly v Čechách doloženy jen v pouhých pěti případech. Nejvíce jich obsahoval orbou rozrušený eliptický hrob 20 v Hrušově, kde se našla část jehlice, náramku, knoflíček, terčík a několik kusů tordovaného drátku (Rataj 1964, 498). Zbylé hroby obsahovaly v jednom případě pár náramků, poté jehlici a zlomek kroužku, v dalším hrobě byla bronzová spirálka a v posledním zlomek tordovaného drátu a slitky bronzu. Z předmětů z jiných materiálů jsou uváděny jantarový korál, kamenná sekerka a valounek. Oproti moravským nálezům se zdají být české dětské hroby chudší zejména na bronzové milodary.

Ze slezské kultury máme antropologicky určených nálezů méně, celkem z celého území 42, pro Čechy je to pouhých pět případů z pohřebišť v Turnově a Skalici, pro Moravu 36 případů, které pochází z nekropolí v Domamyslicích, Opavě – Kateřinkách, Rájci a v Tišnově. Jediný nález kostry dítěte ze sídlištního kontextu pochází z Otrokovic – Kvítkovic na Zlínsku (Langová 2007). V jámě 674A byl nalezen postkraniální skelet dítěte zemřelého ve věku 11 až 13 let, v natažené poloze na břiše SSZ-JJV směrem (obr. 58B). Lebka se nenalezla, zřejmě byla odloučena od zbytku těla postmortálně, neboť se nenalezly stopy po dekapitaci. Stranou zůstává 11 žárových dětských hrobů, které nejsou v rámci lužických popelnicových polí podrobněji datovány; ve třech případech z Domamyslic šlo o dvojhroby s dospělým jedincem.

Nejprve se stručně podíváme na nálezy z Čech. Z pěti dětí šlo pravděpodobně o jednoho novorozence, dvě děti spadaly do věkové kategorie inf II, jedno dítě patřilo do kategorie inf III a poslední bylo určeno pouze rámcově jako inf. Dvojhroby byly zjištěny ve třech případech, vždy byla s dítětem pohřbena dospělá osoba (dvakrát určená jako žena). Hroby byly popelnicového typu kromě hrobu 91 z Turnova, kde byla rozpoznána superpozice popelnicového a jámového hrobu (Prostředník – Bláhová-Sklenářová 2008, 326). Ostatky dítěte však zřejmě nelze k jednomu z objektů přiřadit; antropologickým rozbořem byly zjištěny ještě pozůstatky dospělého jedince, spíše ženy (Kuželka 2008). Všechny uvedené hroby byly vybaveny keramickými nádobami, ale konkrétnější informace o hrobové výbavě

nelze získat, protože dva samostatné dětské hroby byly buď téměř zničené orbou, anebo se jednalo o výše popsanou superpozici. U společným hrobů žen s dětmi ze Skalice byla zaznamenána poměrně bohatá výbava o počtu nádob přesahujícím deset kusů.

Moravských slezských nálezů dětských pozůstatků bylo 36, z toho 25 dětí nebylo blíže antropologicky určeno, tři děti spadaly do věkové kategorie inf I, pět dětí do inf II a tři do inf III. Minimálně v šesti případech bylo dítě pohřbeno s dalším jedincem, vždy šlo o dvojhroby (čtyřikrát je zmíněn dospělý jedinec, z toho jednou ženského pohlaví). Až na jediný hrob z pohřebiště v Opavě – Kateřinkách, kde byly spálené kůstky nasypány na dně jámy a přikryty obrácenou mísou, zaznamenáváme již jen popelnicové hroby. Na pohřebišti v Tišnově pokračuje využívání kamene v úpravě hrobových jam. Hrob 19 byl překryt kopulí z kamenů, hrob 18 zřejmě původně tvořila dřevěná schránka, nad níž byla popelovitá vrstva a pak teprve skládaný kamenný věnec. Všechny hroby obsahovaly keramické nádoby v počtu od jedné do deseti kusů, přetrvává zvyk překrývat popelnici mísou. Na nekropoli v Opavě – Kateřinkách je několikrát doloženo umístění pozůstatků kremace z jednoho dítěte do více popelnic (nejvýše třech). Pouze jednou bylo registrováno opatření popelnice dušníkem, což je v souladu s obecným míněním, že tento zvyk je ve slezské kultuře na ústupu. Samostatné dětské hroby byly vybaveny bronzovými předměty v osmi případech. V jednom hrobě se našel pár bronzových kroužků a dvě spirálky, jinak vždy šlo o jeden či dva předměty (náramek, jehlice, prstýnek, náušničky) nebo zlomky např. tyčinky, drátu. Nejzajímavějším předmětem jsou náušnice s fialovým skleněným korálkem uváděné z Domamyslic. Jedinými milodary z jiných materiálů než keramika a bronz jsou hliněné korálky a drobné jehlanovité a kuželovité předměty uváděné v rámci výbavy hrobu 12 v Opavě – Kateřinkách (Juchelka 2007, 109).

Předměty, které byly tradičně spojovány s dětmi, jsou pozdně bronzová a halštatská chřestítka různých typů (hruškovitá, tykvovitá, cívkovitá, v podobě podušek či ptačků aj.). Často byly považovány za dětské hračky (Filip 1934-5, 108) a uvádělo se, že pocházejí ze sídlišť a zejména z hrobů s dětskou výbavou. Otázkou je, jak byly dětské hroby dříve rozpoznávány, jelikož se domnívám, že určování pouze podle hrobové výbavy je neprůkazné. Toto tvrzení zpochybnil již F. Adámek poukazováním, že jsou často přítomné i v hrobech dospělých jedinců a že se s jejich pomocí rituálně zaháněli démoni, k hraní sloužily spíše druhotně (Adámek 1961, 153). Vzhledem k absenci těchto předmětů v sebraných antropologicky určených dětských hrobech se přikláním k názoru V. Vokolka a dalších badatelů, že by mohlo jít o hudební nástroje rytmicky doprovovávající např. rituální tance, shromáždění, pohřby apod. (Vokolek 1999, 31). Tomu by nasvědčovalo i to, že jsou doloženy

nálezy dvojice těchto předmětů. Při rentgenografickém zkoumání, kterému byla podrobena chřestítka z pohřebiště v Domamyslicích, bylo odhaleno, že typy hruškovité obsahují keramické kuličky a typy cívkovité kaménky (*Sedláček 2005*, 36). Těžko říci, zda tento drobný rozdíl mohl mít nějaký (funkční?) význam.

I. III. IV. Velatická a podolská kultura

Poslední okruh popelnicových polí, který zbývá probrat v rámci doby bronzové na našem území, zastupují velatická a podolská kultura na jižní Moravě. Řádné pohřby se zřejmě opět nejčastěji odehrávaly na plochých pohřebištích; spálené ostatky byly nasypány do urny, méně často do jámového hrobu. Tzv. „knížecí“ mohyly situované mimo pohřební areály (známé ze Slovenska) na Moravě doposud ve větší míře zjištěny nebyly, jedinou analogií zůstává hrob z Velatic (*Říhovský 1958a*).

Hroby byly na jižní Moravě zaznamenány asi na 120 lokalitách, z čehož přibližně dvě třetiny připadají velatické kultuře (*Podborský a kol. 1993*, 294). Z nejstarších fází zdejší mladší doby bronzové máme jen kusé informace a i většina nálezů z dalšího trvání těchto kultur byla popsána v nepublikovaných rukopisných zprávách (*Říhovský 1958a*, 106-107). Zásadní význam mají proto soustavněji zkoumaná rozsáhlá pohřebiště v Oblekovicích (*Říhovský 1968*) a Klentnici (*Říhovský 1965*), odkud jsou k dispozici i základní antropologická data. Z největšího pohřebiště odkrytého na Hradisku u Obřan pochází bohužel pouze několik nejistých antropologických určení, jak to odpovídalo tehdejšímu stavu studia žárových hrobů (*Adámek 1961*). Z mála antropologicky hodnocených hrobů z Podolí žádný nebyl určen jako dětský (*Říhovský 1982*, 65-66).

Celkem se podařilo shromáždit 31 pozůstatků dětí z hrobů a 70 ze sídlištního kontextu.

Z velatické kultury pochází šest hrobů, z přechodné velaticko-podolské fáze 12 hrobů a z podolské kultury 13 hrobů. U tří hrobů nebylo možné zjistit typ hrobu, jinak byly všechny hroby popelnicové až na dva jámové z přechodné fáze z pohřebiště v Oblekovicích. O dvojhrob dítěte s dalším jedincem (nejčastěji dospělým, dle výbavy asi ženou) šlo u jednoho hrobu z přechodné fáze a u čtyř hrobů z podolské kultury. V rámci zmíněných hrobů velatické kultury žádný takový dvojhrob nebyl zaznamenán. Podrobnější určení věku známe jen u pěti hrobů, kde byly pohřbeny: jedno dítě do jednoho roku, jedno do šesti let a tři děti do sedmi let. Ostatní jedinci patří tedy do obecné věkové kategorie infans.

Bez hrobových přídavků nebyl žádný dětský hrob. Hroby s jednou keramickou nádobou byly čtyři, z toho šlo ve dvou případech o popelnice a ve zbylých dvou byla nádoba

dochována ve střepech v typově neurčených hrobech. Nejčastěji byla přidána do hrobu s popelnicí další jedna až dvě nádoby, maximální počet nádob (nebo jejich částí) byl pět. Jako urna ve většině případů sloužila amforovitá nádoba překrytá hrnkem, mísou či střepem.

Předměty z bronzu se vyskytly v pěti dětských velatických hrobech, tj. téměř ve všech, ve čtyřech z přechodného období a taktéž ve čtyřech z podolské kultury. To by odpovídalo obecné tendenci klesajícího počtu hrobů vybavených bronzovými předměty v podolské kultuře oproti velatické. Ve velatických dětských hrobech byly nalezeny bronzové spirálky, drátky, trubičky, náramek, kroužek a knoflík. V hrobech přechodné fáze byl přítomen vždy pouze jeden předmět, taktéž se našly náramek, jehlice, kroužek a nově i bronzový nůž. V podolských hrobech byly předměty z bronzu v průměru méně často, za to šlo vždy o dva až tři předměty. Tři dětské hroby byly dokonce vybaveny částí nákrčníku, např. hrob 53 z Klentnice, který obsahoval popelnicí – amforu se spálenými kůstkami, bronzovým náramkem a částí nákrčníku. Vedle amfory byl postaven džbánec, střepy z amfory, mísy a zlomky bronzové jehlice (obr. 68A). Početná byla výbava dvojhrobu 140 – dítěte a dospělé osoby (ženy?) – z Obřan (*Adámek 1961*, 91). Ostatky dítěte byly uloženy ve velké amforovité nádobě spolu s bronzovou osmičkovou ozdobou, zlomky nákrčníku a zlomky dvou železných náramků (obr. 68B). Je možné, že k dítěti patřily i další předměty z bohaté výbavy hrobu, ale není možné to prokázat. Kromě jedné kamenné koule nebyly v dětských hrobech vůbec doloženy předměty z jiných materiálů než keramika a kov.

Pro úplnost zmíním i poněkud nejasný velatický hrob 4 z Oblekovic, který byl původně prezentován jako hrob dětský (*Říhovský 1958b*, 34), později již jako možná dětský (*Říhovský 1961*, 235) a nakonec podle antropologického určení jako hrob dospělého jedince (*Říhovský 1968*, Abb. 9). Jde o jeden ze dvou zajímavých hrobů s kamenným příkrovem a s rozměry hrobové jámy 95 x 180 cm (obr. 69), obsahoval deset převážně drobných nádobek, dvě zoomorfni, bronzový spirálovitý korálek a menší hřebíček (obr. 70). Druhý hrob obsahoval osm až devět nádob, bronzovou jehlici a spirálku ze zlatého drátku. Vlastní ostatky byly v obou případech roztroušeny na dně hrobové jámy. Uložením ostatků a stavební konstrukcí se oba hroby vymykají z rámce běžného pohřebního ritu užívaného lidem velatické kultury. Hrobový inventář naznačuje také západní vlivy z české a jihoněmecké oblasti. Dle J. Říhovského odlišný způsob pohřbení a poměrně bohatá výbava dává tušit přítomnost jedinců vyššího společenského postavení (*Říhovský 1961*, 235).

Nálezy lidských koster ze sídlištního kontextu jsou ve středodunajském okruhu popelnicových polí také známy. Co se týče nehrobových nálezů dětských pozůstatků, zaujímá návrší Cezavy u Blučiny podobně výjimečné postavení jako Skalka u Velimi v Čechách.

V příkopu patřícímu věteřovskému osídlení a v kamení ze zříceného valu byly postupně objeveny desítky koster datovaných do velatického období. Doloženy jsou pozůstatky minimálně 64 dětí plus několik dalších (uváděných takto nekonkrétně) z výzkumu uskutečněném v roce 1949 (*Tihelka 1951*, 123). Minimální počet všech jedinců se udával 205 (*Tihelka 1969*, 28), výzkumy na lokalitě nadále pokračují. Pozůstatky dětí představují tedy zhruba třetinu nálezů. Většinou jde o kostry či jejich části uložené buď ve skrčené poloze na boku, anebo jakkoliv pohozené. Poměrně časté jsou nálezy dětských koster bez lebek a naopak pouhých lebek, nebo přítomnost dětských kostí v nahromadělinách lidských pozůstatků.

U většiny dětských koster neznáme věk dožití (v 39 případech), tři děti spadaly do věkové kategorie inf I, 14 dětí do inf II, tři děti pod inf III, tři děti do přechodové kategorie inf II-III a jedno dítě do inf III-juv. Zhruba v polovině případů byly v těsné blízkosti dětí nalezeny ostatky dalších jedinců. 23x byla zjištěna skrčená poloha na pravém boku, dvakrát na levém boku, šestkrát bylo konstatováno pouze skrčení. Orientace koster se značně různila, nejčastěji byly kostry orientovány hlavou k západu (11x), k jihu (devětkrát) a k východu (šestkrát), v menší míře byly zastoupeny všechny ostatní směry. V 17 případech se u dětské kostry našel nějaký předmět, buď šlo o keramickou nádobu, anebo o osobní věci typu bronzový náramek, jehlice apod.

Dále uvádím některé zajímavější nálezy dětských pozůstatků na lokalitě. „Pohřeb 43“ představovaly dvě skrčené kostry - dítěte a dospělého jedince - spočívající na pravém boku v antipodické poloze, tak že se oba jedinci vzájemně dotýkali dolními končetinami pánve druhé osoby (obr. 71A). U skrčené dětské kostry 66 chyběla lebka a na jejím místě se nacházel velký kámen. Pozoruhodný je také nález skrčené dětské kostry (jedinec ve věku 12 až 13 let) umístěné asi 20 cm pod depotem bronzových předmětů, který se skládal ze sekery, tří bronzových terčů, dvou zlomených náramků, zlomku nože, srpů a bronzové a měděné suroviny. Kromě toho se našlo asi 300 skleněných a jantarových perel. O něco níže byl pod dětskou kostrou objeven ještě skelet vysokého muže v natažené poloze, na jehož hrudi spočíval velký balvan. Dítě z „pohřbu 25“ leželo ve skrčené poloze hlavou k severu, záměrně působilo přistavení misky před jeho ústa a osm hlemýždích ulit. V roce 1960 byla v příkopu odkryta skupinka pěti pravidelně uložených koster (obr. 72). Šlo o kostru ženy zemřelé ve věku 30 až 40 let, uložené ve skrčené poloze na pravém boku, která měla na levém spánku spirálku z bronzového drátku. Před ženou ležely obličeji proti sobě dvě děti ve skrčené poloze. Vzdálenější spočívalo na levém boku a mělo na krku náhrdelník ze skleněných korálků, rybího obratle a provrtaného jantarového přívěsku hvězdovitého tvaru. Ještě dále

ležely další dvě děti skrčené na pravém boku. Stáří dětí bylo určeno na čtyři až pět let, tři roky, osm až dvanáct let a dva až tři roky.

Jako příklad řádného pohřbu na Cezavách u Blučiny bývá připomínán hrob 8/58²³, který byl zahlouben do stěny příkopu (*Tihelka 1961*). Na dně ležela mladá asi třicetiletá žena v natažené poloze V-Z směrem, pravou ruku položenou v klíně a levou rukou jakoby objímajíc novorozené dítě, jež jí spočívalo na paži. Druhé dítě (nanejvýš dlouleté) leželo částečně na menším dítěti. O 25 cm výše nad dětmi bylo pohřbeno další dítě, u jehož kostřičky se našly zlomky větší nádoby; není jisté zda tvoří s předchozím hrobem jeden celek (obr. 73). V blízkém okolí byly nalezeny další kostry mladších jedinců. Nález je interpretován jako hrob matky s dětmi, patřící k nadřazené, možná vládnoucí vrstvě. Kostry provázely honosné šperky. Při levé straně lebky ženy se našla dlouhá bronzová jehlice, kolem krku náhrdelník z větších kulovitých a menších terčovitých skleněných korálků, střídajících se s jantarovými kotoučky nebo válečky, s trubičkami svinutými z bronzového drátku a s provrtaným (asi vlčím) zubem. Na spáncích měla žena bronzové spirálky a jednu menší zlatou, pod bradou ležel bronzový knoflík s ouškem. Zápěstí pravé ruky zdobil bronzový náramek. Na levé stehenní kosti ležela neobvyklá bronzová jehlice z tordované a hadovitě zprohýbané tyčinky, zakončené na jednom konci spirálou (obr. 71B). K. Tihelka se domnívá, že dotyčná jehlice, zdobící asi šat mladé ženy, mohla mít symbolický, rituální význam odvolávající se k měsíčnímu božstvu či božstvu smrti, jehož atributem býval právě had (*Tihelka 1961*, 206). U levé nohy ženské kostry byl nalezen fragment šálku a u pravé paty zvířecí kost. Menší dítě mělo na kolem krku podobný náhrdelník jako žena.

Situace na lokalitě se K. Tihelkovi původně jevila jako „vzácný doklad válečného střetnutí v pravěku, jež skončilo zničením osady a hromadným vražděním jejího obyvatelstva“ (*Tihelka 1951*, 121). Tuto teorii jednorázové negativní události později zavrhl a začal hledat výklad ve spojitosti s objevenými depoty kovových předmětů a zpracováním kovů, vznikla hypotéza o osadě kovoliteů s „krutým pohřebním ritem“ (*Tihelka 1961*, 207). Nález bohatě vybavené ženské kostry uložené s dětmi dle autora také spíše dokazuje, že se na místě odehrávaly lidské oběti a nedá se vyloučit ani praktikování kanibalismu. Uložení koster v okolí bohatého hrobu možná přímo souviselo s pohřbem této evidentně význačné ženy. M. Salaš se přiklání k alternativě zejména kultovních praktik, možnou úlohu ritualizované metalurgie nevyklučuje, vidí Cezavy u Blučiny jako centrální sakrální okrsek daného regionu (*Salaš 1990b*). Z důvodů přítomnosti pozůstatků opravdu velkého počtu osob se zdá, že návrší se stávalo dějištěm aktivit, obřadů opakovaných. Dost možná šlo o obřady různého druhu,

²³ K *Tihelka* (1969, 22) jej uvádí jako pohřeb 132.

čemuž by nasvědčovala variabilita nálezových situací, v nichž se kosterní pozůstatky nacházejí. Můžeme uvažovat o obřadech pohřebních (jedinců, kteří nemohli být z nějakých důvodů zpopelněni a pohřbeni standardně), jindy třeba úkonech právně-trestních (likvidace provinilců, odsouzenců), i rituálech spojených s lidskými oběťmi.

Také na nejlépe prozkoumaném velatickém sídlišti v Lovčičkách se v deseti objektech našly lidské kosti (*Říhový 1982b*, 35). V šesti případech šlo o zlomky lebek, v dalším o bederní obratel a hlezenní kost, tyto zlomky se však mohly do jam dostat různými způsoby. Tři zásobní jámy byly zřejmě využity k uložení lidských ostatků intencionálně. V jámě LXXXVIII spočívala ve skrčené poloze na levém boku úplná kostra dítěte ve věku čtyř let (*Stloukal 1966*, 96), v jámě IC ležely na dně tři lebky bez spodních čelistí patřící asi ženám (*Říhový 1966*, 88), jedna lebka se našla v jámě CXVII.

Z podolské fáze pocházejí nálezy lidských koster z prostoru hradiska v Obřanech. V sídlištním objektu LXXII, jámě H, byla odkryta neúplná kostra asi 12leté dívky, která zde byla uložena v neanatomickém sledu (*Adámek 1961*, 64). Levý spánek lebky a dolní čelist byly roztrženy tupým úderem, možná větším kamenem, který byl opřen o lebku. Chyběla celá pravá paže a kosti chodidel, přes dolní končetiny byla narovnána lopatka a další kosti ze skotu (Obr. 74). Z chaty X pocházejí dokonce dvě dětské kostry (údajně ve věku osmi a pěti let), které byly položeny přes kostry dvou psů. Při východní stěně chaty ležely dvě kostry kozi. Kostry dětí i zvířat byly částečně opálené, ze zásypu objektu jsou jmenovány dva přesleny, střepy a kosti. Dále jsou z hradiska bez přesné lokalizace místa uváděny nálezy pocházející přinejménším ze dvou dětí (lebka dítěte ve věku sedmi až osmi let, zlomek čelisti jeden a půlročního dítěte) a dalších jedinců.

I. IV. Shrnutí

Z celé doby bronzové se podařilo shromáždit 1318 dětských pozůstatků, z nichž 481 pochází z území Čech a 837 z Moravy. Moravské nálezy tedy tvoří téměř dvě třetiny veškerých nalezených pozůstatků dětí z tohoto období pravěku. K této situaci značně přispívá rozsáhlá lužická nekropole v Moravičanech, kde bylo identifikováno 241 ostatků dětí, ale jak je vidět z *tab. 9*, na Moravě bylo učiněno více nálezů v průběhu celé doby bronzové s výjimkou středobronzového období, kdy počet nálezů ve prospěch Čech zvyšuje lokalita Velim – Skalka (minimálně 36 dětských pozůstatků).

Doba bronzová	Čechy	Morava	celkem
starší	240	345	585
střední	49	30	79
mladší	174	380	554
pozdní	14	55	69
?	4	27	30
Celkem	481 (= 36,5 %)	837 (= 63,5 %)	1318

Tab. 9 Přehled dětských pozůstatků v jednotlivých dílčích etapách doby bronzové v Čechách a na Moravě.

Tab. 9 dále ilustruje fakt, že z některých období doby bronzové máme mizivé množství pramenů. Ze střední a pozdní doby bronzové máme k dispozici prakticky desetinu nálezů než ve zbylých dvou obdobích. Odečteme-li nálezy ze Skalky u Velimi, která představuje zvláštní typ lokality, je situace tristní především ve střední době bronzové. Z přehledu jednotlivých archeologických kultur, který nabízí *tab. 10*, vyplývá, že podobně neuspokojivý stav zaznamenáváme i v kulturách hornodunajského okruhu popelnicových polí v jižních a zejména západních Čechách. Problém minimálního počtu doložených pozůstatků dětí z této oblasti ve skutečnosti trvá po celou dobu bronzovou. Místní půdní prostředí, v kterém se nedochovávají kosterní pozůstatky, spolu se skutečností, že většina nalezišť byla zkoumána již v době, kdy se žárové pozůstatky (a antropologický materiál vůbec) neanalyzovaly, tvoří v současnosti nepřekonatelnou překážku při studiu pohřebních zvyklostí týkajících se dětské populace.

Kultura	Kostrově		Žehem		Celkem
	Čechy	Morava	Čechy	Morava	
NiK ²⁴	0	79	0	0	79
PÚnK	6	39	0	0	45
ÚnK	228	176	4	0	408
ÚnK ?	2	15	0	0	17
VěK	0	36	0	0	36
SDMoK	44	30	0	0	74
ČFMoK	1	0	4	0	5
KnK	79	0	27	0	106
MiK	0	0	2	0	2
CheSk	0	0	4	0	4
LuK	1	2	61	307	371
VeK	0	65	0	6	71
ŠtíK	5	0	1	0	6
NyK	0	0	3	0	3
SleK	0	1	5	36	42
PoK	0	5	0	13	18
LuK či SleK	0	0	0	11	11
VeK/PoK	0	0	0	12	12
KnK či LuK	3	0	0	0	3
?	0	4	1	0	5
Celkem	369	452	112	385	1318
	821		497		

Tab. 10 Počty dětských hrobů v jednotlivých kulturách doby bronzové a srovnání pohřebního ritu.

²⁴ Vysvětlivky zkratk archeologických kultur použitých v tab. 10 a v tab. 11: NiK - nitranská kultura, PúnK – protoúnětická kultura, ÚnK – únětická kultura, VěK - věteřovská kultura, SDMoK – středodunajská mohylová kultura, ČFMoK – česko-falcká mohylová kultura, KnK – knovízská kultura, MiK – milavečská kultura, CheSk – chebská skupina, LuK – lužická kultura, VeK – velatická kultura, ŠtíK – štitarská kultura, NyK – nynická kultura, SleK – slezská kultura, PoK – podolská kultura.

Kultura	Řádně		Nestandardně		Celkem	Nestandardně v %
	Čechy	Morava	Čechy	Morava		
NiK	0	79	0	0	79	0 %
PÚnK	6	39	0	0	45	0 %
ÚnK	202	127	30	49	408	19,4 %
ÚnK ?	0	5	2	10	17	70,1 %
VěK	0	8	0	28	36	77,8 %
SDMoK	1	3	43	27	74	94,6 %
ČFMoK	5	0	0	0	5	0 %
KnK	27	0	79	0	106	74,5 %
MiK	2	0	0	0	2	0 %
CheSk	4	0	0	0	4	0 %
LuK	61	307	1	2	371	0,8 %
VeK	0	6	0	65	71	91,5 %
ŠtíK	1	0	5	0	6	83,3 %
NyK	3	0	0	0	3	0 %
SleK	5	36	0	1	42	2,4 %
PoK	0	13	0	5	18	27,8 %
LuK či SleK	0	11	0	0	11	0 %
VeK/PoK	0	12	0	0	12	0 %
KnK či LuK	0	0	3	0	3	100 %
?	1	4	0	0	5	0 %
Celkem	322	650	159	187	1318	26,3 %
	972		346			

Tab. 11 Přehled pozůstatků dětí z doby bronzové pohřbených řádně a nestandardně.

Tab. 11 zprostředkovává údaje o počtu dětských pozůstatků pohřbených řádně (resp. dle převažujících zvyklostí, které dnes archeologické bádání považuje za projev řádného pohřbívání té dané kultury) a počtu pozůstatků uložených nestandardně (v sídlištních jamách, v jeskyních, kosterní pozůstatky v kulturách popelnicových polí apod.). Celkem bylo řádně pohřbeno 972 dětí (73,7 %), různé nestandardní způsoby uložení byly zjištěny u 346 dětí (26,3 %), přičemž počet nestandardně uložených dětí byl téměř stejný v Čechách i na Moravě.

V době bronzové bylo každé čtvrté dítě, jehož pozůstatky najdeme, pohřbeno jinak než dle běžného ritu.

V konkrétních kulturách se však situace značně liší od tohoto obecného závěru, můžeme si všimnout, že v některých kulturách byly všechny děti pohřbeny řádným způsobem. U nitranské a protoúnětické kultury jde zřejmě ještě o přetrvávání přísnosti pohřebního ritu z předchozího pozdněneolitického období, kdy zaznamenáváme stejný stav u kultur se šňůrovou keramikou a se zvoncovitými poháry. V jiných kulturách jsou nestandardní způsoby uložení pozůstatků velice vzácné (př. v kulturách lužických popelníkových polí) a naopak v některých kulturách došlo k situaci, že tyto případy převažují nad doklady předpokládaného běžného pohřbívání (př. ve věteřovské kultuře, kde poměrně donedávna byly doloženy pouze kostry v sídlištních jamách).

V knovízské a štítarské kultuře je jasné, že dochází ke zkreslení reálného stavu z důvodu absence antropologických rozborů, což se týká zřejmě i ostatních kultur, je však obtížné stanovit míru tohoto ovlivnění. Ve středodunajské mohylové a velatické kultuře je navíc velké procento nestandardních nálezů tvořeno pozůstatky z Velimi – Skalky a z Blučiny – Cezav, tj. lokalit, o jejichž významu a funkci se stále spekuluje. Údaje z *tab. 11* se zdají nejlépe odpovídat skutečnosti snad v případě unětické a lužické kultury, které jsou jediné, ze kterých pochází statisticky významnější počet nálezů.

II. Jevy spojené s dětmi v pravěku, zejména v době bronzové

II. I. Doklady pohřbů v nádobách

Novinkou v pohřebním ritu na našem území se v době bronzové stává pochovávaní nespálených těl v nádobách. Většinou jsou v zásobnicích umístěny právě pozůstatky malých dětí. S tímto jevem se setkáváme nejprve v závěrečném horizontu starší doby bronzové, v mladší únětické (*Neustupný 1933*) a ve věteřovské kultuře (*Stuchlík 2007*), jednou je doložen i ve středodunajské mohylové kultuře ze střední doby bronzové (*Fojtík – Dočkalová 2007*) a v kulturách popelnicových polí mladší doby bronzové (v knovízské *Spurný 1950*, 19, pozn. 26; v lužické *Böhm 1936*).

První nálezy byly v Čechách uskutečněny již za dob J. L. Píče, ale poprvé je shrnul v článku J. Neustupný, který též podal první výklad tohoto obyčeje v únětické kultuře (*Neustupný 1933*). Zavrhl možnost autochtonního vývoje z eneolitických žárových pohřbů v nádobách a jal se hledat oblast, odkud se k nám tento zvyk mohl rozšířit. Vyloučil almerijskou oblast na Pyrenejském poloostrově (obdobné pohřby v kultuře El Algar) a obrátil pozornost k východnímu Středomoří. Za nejstarší doklady pohřbů v nádobách (hlavně dětí, ale i dospělých osob) lze považovat nálezy z Mezopotámie a Egypta, kde zřejmě představují levnější alternativu hliněných rakví. Hroby s kostrovými pozůstatky v nádobách totiž náležejí k nejchudším, při čemž jde o stejnou snahu izolovat mrtvého. J. Neustupný (1933, 18) uvažoval: „Pohřbívání toto je plodem orientální civilisace, kde místo odpočinku mrtvých, jsou spjato s bydlíštěm živých, je vázáno zastaveným prostorem uvnitř městských hradeb ...“, pohřeb v nádobě tedy mohl znamenat i úsporu místa. Mezopotámie je dle Neustupného ohniskem šíření tohoto druhu pohřbívání např. do Malé Asie a Egeidy. V egejské oblasti jsou známy pohřby v zásobních nádobách (pithoi) z krétské mínojské kultury a pevninské heladské kultury, které jsou časově naší starší době bronzové bližší. Jelikož navíc únětická kultura vykazuje styky s touto oblastí, J. Neustupný dospěl k názoru, že v našem prostředí do té doby cizí zvyk pohřbívání v nádobách je odrazem vlivu egejské oblasti.

Jiný výklad byl uveřejněn na základě nálezu v Olbramovicích (*Pernička – Podborský 1959*). Autoři předpokládali místní původ tohoto pohřbívání a zdůraznili, že u pohřbů v nádobách nejsou často dětské kostry přítomny v úplnosti. V Olbramovicích byly na pozůstatcích dítěte identifikovány stopy násilí, které vedly autory k tomu dávat pozůstatky v nádobách do souvislosti s rituální antropofágií. Pro K. Tihelku je zvyk pohřbívát zemřelé

děti v nádobách výsledkem „mocného působení egejské oblasti na naše území“ a dává tak za pravdu J. Neustupnému (*Tihelka 1963*, 9). I dnes převládá názor, že jde o zvláštní formu pohřebního ritu, jehož původ lze hledat ve východním Středomoří, kde byl tento obyčej častý. Směr šíření tohoto jevu naznačují nálezy ze dvou lokalit v Maďarsku a taktéž Slovensku, z rakouského území pochází jeden nejistý případ. Několik nálezů ze starší doby bronzové je uváděno i z Německa (*Stuchlik 2007*, 205).

Další možné výklady pohřbívání v nádobách se pohybují v rovině symbolismu. V této souvislosti se P. Vachůt zamýšlí nad úlohou keramických nádob jako jednoho typu schránek používaných v pravěku k uložení mrtvého těla. Předpokládá se, že funkcí schránek bylo izolovat jak tělo mrtvého od okolních vlivů, tak zároveň i izolovat mrtvého od světa živých. „Při postupu náboženské abstrakce může být tato schránka zastoupena pouze symbolem, např. malou nádobou nebo větším kusem střepe uloženým na těle, a to zejména na hlavě... Pokud dáme rovnítko mezi celou nádobu a pouze její část, která je použita jako symbol a kryje jen některé partie těla, nalezneme tak k dětským pohřbům v pithoi mezi hroby dospělých rovnocennou analogii. Vyloučili bychom tak domněnku, že nádoba jako schránka na mrtvého, známá z celého pravěku zejména pro žárový ritus, by byla používána pouze pro svoje rozměrové a funkční vlastnosti, ale že symbolizovala patrně nějakou náboženskou představu. Může jít o kult plodnosti, kdy mrtvé tělo je vráceno zpátky do lůna, což snad asociuje tvar zejména velké zásobnice připomínající těhotnou ženu.“ (*Vachůt 2003-4*, 93-94). Za pohřbíváním dětí v nádobách by potom stály představy podobné těm, které vedly k vkládání gynekomorfních nádob do dětských hrobů během neolitu (*Čermáková 2007a*, 225).

Pohřbívání dětí v nádobách však není vázáno pouze na dobu bronzovou, podobné nálezy pocházejí z několika středověkých a novověkých lokalit v Polsku, jsou vysvětlovány jako hroby ještě nepokřtěných dětí, které nemohly být pohřbeny v posvěcené půdě hřbitova (*Zawadzka - Antosik 1973*). Široký územní i časový rozptyl diskutovaného jevu může ukazovat i na nějakou archetypální představu realizovanou na více místech nezávisle na sobě (*Vachůt 2003-4*, 94).

Nádobami používanými pro tento typ pohřbu byly většinou větší zásobní nádoby. V zásadě můžeme rozlišit dva hlavní typy pohřbů v nádobách. Nejčastěji byla kostřička nalezena v jedné zásobnici (někdy překryté mísou nebo částí další nádoby, v několika případech obestavěné kameny), dvakrát byly ostatky nalezeny ve dvou nádobách obrácených ústím k sobě. Doklady pohřbů v nádobách pocházejí jak z pohřebišť, tak ze sídlištního kontextu. Několikrát bylo na lokalitě učiněno více nálezů (př. Vepřek, Mikulov v současnosti již tři známé případy, Praha - Michle dva případy). Milodary nejsou příliš časté, nepočítáme-li

samotnou nádobu a případnou další nádobu sloužící k překrytí hrdla zásobnice. Nejvýrazněji vybaveným dítětem byl „lužický“ jedinec z Iváně, který byl zároveň nejstarším dítětem pohřbeným v nádobě (z antropologicky určených koster).

Následující *tab. 12* zprostředkovává souhrn nálezů kosterních pozůstatků dětí uložených v nádobách z našeho území, *tab. 13* zachycuje nejisté nálezy.

č.	lokalita	Č/M	datace	popis
1	Kamýk	Č	starší doba bronzová	dva případy
2	Malé Čičovice	Č	starší doba bronzová	jeden případ
3	Praha - Michle	Č	starší doba bronzová	dva případy
4	Praha - Miškovice	Č	starší doba bronzová	jeden případ
5	Slánská Hora	Č	starší doba bronzová	jeden případ
6	Toušeň	Č	starší doba bronzová	jeden případ
7	Tursko – Těšina	Č	starší doba bronzová	jeden případ
8	Vepřek	Č	starší doba bronzová	tři případy
9	Blučina – Cezavy	M	starší doba bronzová	jeden případ
10	Brno – Slatina	M	starší doba bronzová	jeden případ
11	Dolní Věstonice	M	starší doba bronzová	jeden případ
12	Mikulov	M	starší doba bronzová	tři případy
13	Olbramovice	M	starší doba bronzová	jeden případ
14	Pasohlávky	M	starší doba bronzová	jeden případ
15	Vedrovice	M	starší doba bronzová	jeden případ
16	Olšany - Zlatníka	M	střední doba bronzová	jeden případ
17	Praha - Bubeneč	Č	mladší doba bronzová	jeden případ
18	Iván – Přední díly	M	mladší doba bronzová	jeden případ

Tab. 12 Přehled lokalit s kostrami dětí v nádobách.

Přestože původ zvyku pohřbívání dětí v nádobách se zdá být již delší dobu znám a egejská oblast je jako výchozí území pro naši dobu bronzovou v tomto směru obecně přijímána, z jakých důvodů se tak dělo, nevíme. Archetypální podstatu tohoto obyčeje nelze dokázat a spíše se domnívám, že pohnutky a představy skryté za tímto typem pohřbívání se v různých dobách, v různých kulturách a na různých místech odlišovaly. U našich nálezů

můžeme snad vyloučit pragmatické důvody jako je úspora místa či levnější typ pohřbu a hledat výklad zejména v duchovní sféře.

č.	lokalita	Č/M	datace	popis
1	Liběchov	Č	starší doba bronzová	jeden případ
2	Malé Číčovice	Č	starší doba bronzová	jeden případ
3	Praha - Bubeneč	Č	starší doba bronzová	jeden případ
4	Blučina - Cezavy	M	starší doba bronzová	dvě děti
5	Hodonice	M	starší doba bronzová	jeden případ
6	Hradisko u Kroměříže	M	starší doba bronzová	13 případů ?
7	Borotice – Nad dvorem	M	starší doba bronzová	jeden případ

Tab. 13 Nejisté nálezy dětských koster v nádobách ze starší doby bronzové.

II. II. Kanibalismus na dětech a dětské oběti

Odpověď na otázku, zda byla na našem území v pravěku praktikována antropofagie, je zřejmě ještě v nedohlednu. Někteří antropologové na kosterním materiálu shledávají jasné důkazy, archeologové se k problému stavějí spíše opatrně až skepticky.

D. Malyková poukázala na podezřelou nejednotnost antropologického zpracování souborů. Někteří antropologové evidují na prozkoumaném materiálu značné množství násilných zásahů, zatímco jiní žádná taková pozorování neuvádějí. Není pak jasné, zda se na kostech tyto zásahy opravdu nevyskytují, nebo jim nebyla věnována pozornost (Malyková 2004, 25, 76). Antropologů, kteří tyto zásahy uvádějí, je však přesto poměrně hodně. První byl J. Matiegka, který vykládal kanibalismem nálezy z Knovízi již na konci 19. století, z dalších antropologů jmenujme J. Jelínka, J. Chochola či M. Dočkalovou.

Jaké jsou tedy dle antropologů doklady lidožroutství v českých nálezech? Mezi indicie obecnějšího charakteru patří členění těl, tříštění lebek a přerážení kostí. Řada zásahů typu tříštění, sekání, řezání a bodání však může být pouze projevem hrubě násilného zacházení s lidskými těly, přičemž k požívání lidského masa vůbec nemuselo dojít, čehož si dotyční antropologové byli vědomi. K průkazným známkám kanibalismu patří dle J. Chochola nějakým předmětem „trychtýřovitě rozšířené okraje otvorů do dřevné dutiny, nejčastěji se objevující v horních částech těl stehenních kostí“ a suspektivní stopy ohlodávání (Chochol 1979, 37). Stejným badatelem byla vícekrát rozvíjena myšlenka, že tzv. „anatomická

zachovalost“ některých lidských kostí musela být způsobena nějakou tepelnou úpravou, třeba opékáním či vařením, která fixovala jejich organické, zejména tukové složky. Tato domněnka je jinými antropology zavrhována, není však uváděno proč (*Malyková 2004*, 21). Situaci by snad mohly ozřejmit detailní analýzy (po kterých volal už J. Chochol) vzorků kostí obou druhů zachovalosti, které by byly analogicky provedené i na zvířecích kostech ze stejných nálezových kontextů. Dokonale převažené kosti několika jedinců (včetně dvou téměř kompletních kostřiček nedonošených dětí) uvádí např. i J. Jakab z objektů otomanské a piliňské kultury ve Včelincích na Slovensku (*Jakab 1988*, 109).

Nálezy výše jmenovaného druhu (spojované s antropofagií) pocházejí z těchto kultur doby bronzové: únětická kultura, věteřovská kultura, středodunajská mohylová kultura, knovízská (nejvíce těchto nálezů), velatická. Proto se J. Jelínek se domníval, že určitá forma rituálního kanibalismu ve spojení s lidskými oběťmi existovala se vši pravděpodobností po většinu doby bronzové (*Jelínek 1957*, 114). Z předchozích období pravěku se na možnost praktikování antropofagie poukazovalo v eneolitu u některých nálezů z kultury nálevkovitých pohárů a z řivnáčské kultury, v neolitu snad pouze u jednoho nálezu datovaného do kultury s moravskou malovanou keramikou.

Protichůdné názory jsou někdy založené na tom, že z etnografie v podstatě nejsou známy žádné doklady o takových násilných zásazích na skeletech obětí kanibalismu. „V zachovaných popisech skutečných kanibalských hostin se totiž neobjevují zmínky o rozbíjení kostí“ (*Kandert 1982*, 195). Osobně se domnívám, že fakt, že v etnografických popisech rozbíjení kostí nefiguruje, neznamena, že se tak nedělo. Etnografická pozorování často bývají dosti kusá, neobsahují všechny fáze určité aktivity, protože informátor či etnolog nebyli/nemohli být přítomni u celého procesu, nezaznamenali některé podrobnosti, protože jim nepřipisovali význam apod. Opravdu relevantním argumentem by bylo explicitní tvrzení, že etnolog na ohledaných kostech obětí nenašel žádné stopy zásahů pocházejících z kanibalismu. Požívané maso se údajně nejčastěji odřezávalo přímo z těla a na místě konzumovalo, u rituálního kanibalismu se často jedly pouze vybrané části těla a některé vnitřnosti, což opravdu na kostře žádné zásahy zanechat nemusí. Avšak pojídání mozku, které je doloženo, by logicky mělo předcházet rozbití lebky. Navíc J. Kandert přiznává jeden zaznamenaný případ ničení kosterních částí těla obětí, a to zabitím způsobeným roztrhnutím hlavy dřevěným kyjem, což byl obyčej praktikovaný u některých brazilských kmenů (jde-li o různé kmeny, pak už je to více případů).

Výskyt částí koster a jednotlivých kostí na pravěkých sídlištích by se snad dal vysvětlit zvláštními typy pohřbívání (než je častá inhumace) a vůbec nakládání s těly

zemřelých, které jsou známy z etnografie. J. Kandert v této souvislosti jmenoval celou řadu možností pohřbů primárních i sekundárních, kdy se těla nebožtíků neukládala do země, ale byla situována na povrchu země či nad zemí (např. v dutinách stromů, ve větvích nebo v uměle budovaných konstrukcích, různých leženích, plošinách apod.). V řadě asijských zemí byl jako jedna z možných variant používán tzv. „sky burial“, kdy jsou těla odnesena do volné přírody a vystavena napospas dravcům (př. Mongolsko, Tibet, zde byl i zvláštní typ pohřbu vyhrazený dětem, dřevěná schránka s tělem se pověsila vysoko do stromu ve vzdáleném lese). V jezerních oblastech se těla házela do vody, aby sloužila za potravu rybám (Kandert 1982, 190). Při vícefázovém pohřbívání se po alespoň částečné skeletizaci přistupuje k sekundárnímu pohřbu, kdy se pozůstatky či nějaká konkrétní část (př. lebka) odeberou z místa původního uložení a přepohřbí jinde. V případech, kdy ještě proces přirozené skeletizace neproběhl úplně, bylo někdy přistoupeno k oškrabání zbylých měkkých tkání, aby byly získány čisté kosti. S pozůstatky může být dále různě nakládáno. Zvláštní jednání se často týká lebek, které jsou uchovávány v rodině pozůstalých a uctívány (kult předků), někdy v hrnci v obytné chatě (Holý 1956, 249), nebo jsou vystavovány v kultovních svatyních. Z lebek mohly být vyráběny i masky nebo číše (ty však asi spíše z hlav získaných při „lovu lebek“, což je ještě jiná záležitost). Určité kosti postkranálního skeletu v některých kmenech sloužily k výrobě nástrojů nebo zbraní, dýk a hrotů šípů, neboť se věřilo, že síla a obratnost mrtvého přejdou na majitele zbraně. Lebky a obratle dětí byly v Tasmanii zašívány do vaků a nosily se jako amulety na ochranu před nemocemi, neštěstím a k zajištění úspěchu při lovu.

Sekundární pohřbívání by mohlo vysvětlovat z archeologických výzkumů uváděné nálezy koster bez hlav, částí koster nebo koster rozrušených, nálezy jednotlivých lebek i „hnízd lebek“ a jiné nestandardní situace (třeba některé tzv. kenotafy). Nejnovější doklady druhotného pohřbívání zjištěného pomocí fosfátové analýzy na pohřebišti únětické kultury v Miškovcích ukazují, že zřejmě mnoho sekundárních pohřbů naší pozornosti uniká a již evidentně uniklo, neboť se mohou projevovat na první pohled i velmi nenápadně (Ernée – Majer 2009).

Zajímavá je otázka kanibalismu právě na dětech. Někteří etnologové se domnívají, že jde o málo rozšířený typ antropofagie, neboť pojídání dětí je nejméně opodstatněné²⁵, zejména co se týče rituálního kanibalismu, který je často motivovaný touhou po přenosu síly a dalších ceněných vlastností oběti (př. moudrost u starců) na konzumenta. U proteinového (či nutričního) kanibalismu můžeme naopak preferenci masa mladších osob předpokládat.

²⁵ Osobní konzultace s antropoložkou Monique Bollon-Mourier z L'Université Lumière Lyon 2.

V případě antropofagie se rozlišuje odlišně motivované pojídání příslušníků uvnitř kmene – endokanibalismus a pojídání příslušníků cizích nepřátelských kmenů – exokanibalismus. Podle některých zjištění etnografů byla antropofagie na dětech praktikována výhradně v rámci endokanibalismu (*Siemoneit 1997, 127*). Basutové v jižní Africe měli údajně vedle nepřátel pojídat i příslušníky vlastního rodu, nemocné, dokonce i líné nebo haštěřivé ženy a příliš křičící děti (*Behm-Blancke 1958, 91-92*). Děti jako oběti lidožroutství se vyskytují i v mytologiích a ústní lidové tradici (př. v pohádkách).

J. Bouzek a D. Koutecký shrnuli stručně informace o kanibalismu na dětech, endogenní antropofagie je dle nich také více pravděpodobná, „patrně spojená s určitým obřadem, jehož se účastnilo více členů rodu tím, že oběť společně snědli. Podobný způsob dělení oběti se vyskytuje ve starověku běžně u zvířecích obětí, to, že lidé jedí s bohy touž potravu, je s nimi lépe spojuje. Jedení dětí bylo již spojováno s příběhem Doinýsa-Zagrea, rozsápaného a znovu zrozeného za pomoci Diovy, s příběhem, který byl předváděn v eleusinských mystériích. Další etnografické paralely svědčí o snědění těch, kteří neprošli zkouškou iniciace (např. ze Severní Austrálie); jinde jedli děti starší osoby za účelem obnovy svých životních sil, omlazení. Konečně známe z etnografie také snědení jako trest, např. za magické přivolání smrti na jiného účastníka kmene“ (*Bouzek – Koutecký 1980,*).

Jako doklady antropofagie jsou uváděny nálezy z řady lokalit různých evropských zemí, které pokrývají prakticky všechna období pravěku od paleolitu po dobu halštatskou. Pokud byly nálezy správně interpretovány, není důvodu, proč antropofagii u nás považovat za nepravděpodobnou. Z hlediska metodologického přístupu je přínosná práce o kanibalismu doloženém na pozůstatcích (polovinu tvořily děti) z jeskyně Fontbrégoua²⁶ v jižní Francii datované na počátek 4. tisíciletí př. n. l. (*Villa et al. 1986*). Autoři demonstrovali, že za určitých podmínek antropofagii (v tomto případě nutričního typu) lze identifikovat. Určení se zakládá na čtyřech hlavních kritériích odlišujících nutriční kanibalismus od pozůstatků po sekundárním pohřbívání spojeném se členěním skeletů, a to jsou: analogická technika čtvrcení pozorovaná na kostech zvířecích i lidských (četnost, lokalizace a typ zářezů musí být srovnatelné, musí být brána v potaz anatomická rozdílnost mezi zvířaty a člověkem), analogické rozbíjení dlouhých kostí za účelem získání morku, jednota v zacházení s odpadem ze zvířat a lidí, stopy vaření identické na zvířecích a lidských kostech. Kromě toho je zapotřebí splnění následujících podmínek: neporušený archeologický kontext, použití co nejjemnějších výzkumných technik, zaměření všech nálezů (a plavení, aby neunikly ani nejdrobnější fragmenty pocházející ze štípání kostí), přítomnost kostí postkraniálního skeletu,

²⁶ Další jeskyně, která proslula díky četným pozůstatkům dětí z neolitu, je např. Jungfernhöhle v Německu.

který umožňuje studium techniky čtvrcení, detailní analýza zářezů a fraktur s pozorováním pod elektronovým mikroskopem za účelem případného prokázání antropogenního původu těchto zásahů na kostech. Tento koncept byl aplikován na části osteologického (lidského i zvířecího) materiálu z Velimi – Skalky, zjištěné zásahy na kostech nebyly identické a kanibalismus se zdá tudíž neprůkazný (*Harding et al. 2007*, 114).

Častěji než antropofagie se předpokládají lidské oběti, které mohly (ale nemusely) lidoužroutství jako dílčí rituální akt zahrnovat. Lidské kostry či části těl náchazené v nestandardních polohách v sídlištních jamách zásobní funkce jsou v současnosti často chápány jako doklady lidských obětí, přinášných převážně bohyni plodnosti a vegetace, případně božstvům války. Jako zástupce bych zmínila ještě jednou objekt 5 z Cezav – Blučiny, o kterém bylo již pojednáno v únětické kultuře (viz str. 24). V této zásobní jámě byly nalezeny fragmentární pozůstatky (700 kostí) minimálně 12 jedinců, jedenácti dětí a jednoho dospělého jedince. „Rozbíjení lidských kostí a lebek, stopy opálení, úderů, spirální fraktury a vzácnější stopy řezů jsou vysvětlitelné jen jako kulinaristická manipulace, tedy jako pozůstatky dokládající kanibalismus“ (*Jelínek 1990*, 301). Nález lze dle M. Salaše vykládat jako zbytek krvavého obětního rituálu, hekatomby, a nasypání kosterních pozůstatků do jámy lze považovat nejspíše za závěrečný akt obřadu. Na souvislosti hekatomby se zemědělstvím by zde ukazovalo několik indicií – obilní jáma, podložka na drcení obilí, silicitová srpová čepel a posléze snad i indukovaná jarní perioda. Součástí obřadu mohl být i kanibalismus, neboť se tu objevily na kostech stopy, jaké má zanechávat manipulace s ním spojovaná. Opálené kosti by snad měly indikovat opékání masa (*Salaš 1990*, 293-4).

Ovšem J. Kandert uvádí, že „pohřby v obilních jamách je možné z hlediska etnografických příkladů interpretovat jakkoliv jinak, jen ne jako doklad pohřbů lidské oběti za úrodu“, jako možné varianty výkladu nabízí výsledek běžného způsobu pohřbívání či pozůstatek tajného pohřbu (*Kandert 1982*, 197). Také míní, že „by bylo možné interpretovat kosti v knovízských obilních jamách jako čarodějnický útok na majitele těchto jam s cílem přivodit jim neštěstí“.

Probíráme zde primárně pozůstatky se stopami násilných zásahů, ale ani ostatky dětí ze sídlištních jam bez takovýchto znaků vůbec nemusejí znamenat, že tito jedinci zemřeli přirozenou smrtí. Pro historická evropská etnika je doloženo obětování dětí způsoby, jež žádné stopy na kostře nezanechávají. Při obětování k zastavení moru či jiné prudce nakažlivé nemoci byly děti obětovány tak, že byly uloženy do jámy a udušeny na ně naházenou hlínou; škrcení bylo také častým zvykem. „Leckterým obětí byly také přidávány milodary, být obětován byla v jistém smyslu čestná funkce, vyznamenání a o oběti se obzvláště pečovalo“

(Bouzek – Koutecký 1980, 414). Takové kostry s milodary se pak mohou jevit jako obdoba regulérních hrobů na sídlištích.

V tomto oddílu jsem se snažila objektivně zhodnotit argumenty pro a proti v kauze kanibalismus v době bronzové na našem území. Přikláním se k názoru, že některé problematické jevy (výskyt jednotlivých kostí či částí těl na sídlištích) se dají vysvětlovat jinak, a to třeba alternativními způsoby pohřbívání, které není archeologie schopná zachytit. Rozrušené kostry, chybějící lebky nebo naopak nálezy více lebek pohromadě mohou být výsledkem sekundárního pohřbívání nebo mohou dokládat narušování hrobu za účelem získání ostatků pro potřeby černé magie. Z etnografie známý zvyk nepohřbívání příslušníků kmene padlých v boji by se dal teoreticky vztáhnout na lidské pozůstatky z příkopů na Skalce u Velimi, nepřátelské střetnutí by tak osvětlovalo i vznik některých násilných zásahů na kostrách. Některé případy možná vyjadřují projevenou agresi vůči zajatým nepřátelům nebo provinilcům, lidem odsouzeným společností. Některé ze zásahů na kostech by se snad také daly vyložit v rámci procesu sekundárního pohřbívání, kostry mohly být členěny a měkké tkáně seškrabovány (i vařeny), aby se rychleji získaly kosti a přistoupilo se k další fázi pohřbu, nebo aby kosti mohly být použity k různým účelům, třeba k výrobě nástrojů a zbraní, která může opět zanechat stopy na kostech. Na druhou stranu tato interpretace by asi měla být podpořena častějšími nálezy předmětů z lidských kostí, než jich máme doloženo. Jsou však určité zásahy na kostech a určité situace (v nichž se často vyskytují právě děti), kdy se podle mě antropofagie zdá jako nejvhodnější výklad. Analogie vidím mezi evropskými pravěkými lokalitami, kde byl již kanibalismus na lidských pozůstatcích bezpečně identifikován, i v etnografických pramenech.

II. III. Poznámky (nejen) ke zdravotnímu stavu dětské populace na příkladech vybraných nálezů z doby bronzové

O zdravotním stavu pravěkých populací existují informace spíše obecnějšího charakteru. Základním pramenem je samotný antropologický materiál²⁷, jeho stav dochování pak určuje možnosti dalšího zkoumání, které se opírá zejména o patologické změny na kostrách vzniklých v důsledku určitých onemocnění.

Pozůstatky dětí jsou v několika ohledech specifické. Mohou být identifikovány a jejich věk stanoven s větší přesností než u dospělých jedinců, na druhou stranu určení pohlaví u

²⁷ Nechávám teď stranou prameny písemné, ikonografické a etnografické, které samozřejmě také mohou značně přispět při řešení této problematiky.

dětských koster (natožpak pak u žárových pozůstatků) většinou není možné, i v tomto směru jsou však vyvíjeny nové metody, např. analýza DNA (Černý *et al.* 1999). Nedovyvinuté skelety také nejsou použité pro získávání metrických údajů, až na výjimky se na nich nedá určovat antropologický typ²⁸. Určování věku u dětských koster na základě vývoje chrupu a vývoje skeletu popsala M. Blajerová, upozorňovala též, že dětským pozůstatkům nebyla dlouho věnována detailnější pozornost. Přitom i skelety nedospělých individuí představují zdroj poučení: „Nejenže mohou doplnit a dokreslit poznatky získané zpracováním dospělých složek sérií, jako je výživa, hygienický a zdravotní stav i sociální postavení sledovaných populací, nýbrž nám mohou i poskytnout obraz o důležité části ontogenetického vývoje – o růstu a procesu dospívání v jednotlivých populačních souborech“ (Blajerová 1970, 159).

Jednou z nejčastěji diagnostikovaných patologických změn na dětských kostrách bývají *cribra orbitalia* (vyskytují se i u dospělých). Jde o změny struktury kosti na stropu očnic, které se projevují jako okrsky s pórovitou, případně houbovitou strukturou, která může i prominovat nad okolí. Důvody vzniku zůstávají v rámci teorií, ale většina antropologů se shoduje na názoru, že *cribra orbitalia* jsou projevem hyperplazie kostní dřene vlivem anemických stavů (Stloukal *et al.* 1999, 431). K těm dochází při nedostatečné výživě, konkrétně mohou orbitální cribrifikaci vyvolávat různé faktory. Pravděpodobný se jeví nedostatek železa či kyseliny listové v potravě (může vzniknout pitím kozího mléka, které obsahuje méně kyseliny listové než mléko kravské, kozí mléko bývá často určeno dětem), další možné příčiny vzniku jsou nedostatek vitamínu C, někdy bývají *cribra orbitalia* spojována se záněty slzné žlázy.

Frekvence těchto nálezů v různých populacích se může velmi lišit, což přispívá k jejich charakteristice. *Cribra orbitalia* ve větším množství byla zjištěna např. u osmi fragmentů očnic dětských jedinců (z celkového počtu 11 nalezených kusů, patřících čtyřem až pěti dětem) z únětického objektu 5 v Cezavách u Blučiny (Salaš 1990; Jelínek 1990). Byla zaznamenána u třech dětských koster na únětickém sídlišti ve Vlíněvsi a doložena jsou z řady únětických pohřebišť, př. z Velkých Žernosek, Vepřku v Čechách nebo z Mušova, Moravské Nové Vsi – Hrušek a Slavkova na Moravě. Z nálezů datovaných do mladších kultur doby bronzové lze jmenovat dva dětské skelety ze sídlištního objektu 518 v Ivanovicích na Hané (středodunajská mohylová kultura), který obsahoval celkem tři děti a starší ženu (Drozdová 2004, 452), nebo *cribra orbitalia* u dětí z Konobrzí a Velemyšlevsi (Obr. 75:1-2) pocházejících z jam knovízské kultury (Chochol 1979, 27).

²⁸ Typologie však v historické antropologii stejně již nemá jako pracovní metoda takový význam jako dříve (Stloukal *et al.* 1999, 374).

Z dalších patologických změn na lebkách jsou u dětí občas doloženy kraniostenózy, tvarové deformace lebky vzniklé důsledkem předčasného srůstu jednoho či více švů neurokrania. Když neurokranium zaostává v růstu za mozkem, roste kompenzačně v persistujících švech a patologicky se deformuje. Při výrazném nepoměru velikosti lebky a mozku dochází k nitrolební hypertenzi, útlaku mozku a mentální retardaci. Deformace lebky je tím větší, čím dříve obliterace švu či švů nastane (někdy nastává již v intrauterinním období života). Předčasné srůsty, které nevedou až k patologickým změnám krania, jsou označovány jako kraniosynostózy. K takové vývojové nepravidelnosti, k prematurní synostóze v šípovém a lambdovém švu došlo na lebce asi sedmiletého dítěte z Blšan (*Chochol 1954d, 745*).

Různé epigenetické znaky, někdy používán termín anatomické variety, jsou odchylky od běžné stavby kostí, které jsou geneticky determinovány a pro které je charakteristický nízký populační výskyt. Důležité je, že většinou nepůsobí funkční poruchu, z jejich přítomnosti by neměly vyplývat zdravotní potíže. Objevuje se tzv. metopismus, tj. přetrvávání čelního švu (sutura metopica) po osmém roce života, vyskytuje se varianta úplná nebo jen částečná. Normálně se šev uzavírá mezi druhým a třetím rokem, nejpozději do osmého roku. Lze uvést příklad např. na lebce nedospělého jedince z únětického pohřebiště ve Velkých Žernosekách. Zjištěny bývají i přídatné lebeční švy (př. os parietale), vsuté kůstky různého počtu, tvaru a velikosti, umístěné v lebečním švech či na styku švů. Například dítě z knovízského objektu v Chouči mělo vsuté kůstky v lambdovém švu, jiné dítě z Velkých Žernosek mělo vpravo os (ossiculum) epiptericum, vsutou kůstku v oblasti klínové fontanely. Dalšími varietami jsou nepravidelně se vyskytující otvůrky, jako třeba foramen supratrochlearis nalezený oboustranně na humeru dítěte z hrobu 15 na pohřebišti ve Slavkově. Je výrazem funkční kostní architektiky, humerus je zde fyziologicky málo zatěžován a podléhá atrofii ex inactivitate.

Buď anatomickou varietou nebo vrozenou anomálií skeletu, která již pravděpodobně souvisí se zdravotními problémy, mohou být neuzavřené obratlové oblouky (spina bifida). Byly popsány u čtrnáctiletého jedince z hrobu 7 na protoúnětickém pohřebišti v Pavlově (spina bifida prvního krčního obratle) a u dítěte z jámy z Chouče, spina bifida druhého krčního obratle a čtvrtého a pátého bederního obratle (obr. 75:3-4). Anatomických variet je známo několik set, toto byly vybrány jen některé nejčastěji uváděné v antropologických posudcích týkajících se dětských koster.

Význam epigenetických znaků tkví i v tom, že se dají využít pro studium příbuzenských vztahů, zejména u menších skupin. Ukazují míru pravděpodobnosti genetické příbuznosti, podmínkou je však znalost frekvence hodnocených znaků u populace, z kterých srovnávání

jedinci pocházejí. V oddílu o věteřovské kultuře jsem uváděla pravděpodobný nález rodičovského páru a šesti dětí ve Velkých Pavlovicích (obr. 35 A), kde byly zjištěny shody mezi dětskými lebkami a „otcem“²⁹, možnost příbuzenského vztahu nevylučují ani zjištěné krevní skupiny. Antropolog M. Stloukal však poukázal na obtíže studia příbuzenských vztahů v případech, kde situace není tolik příznivá (Stloukal 1987, 20): „Základ rodiny tvoří manželský pár, který si není geneticky ve velké většině případů vůbec příbuzný, a každý z manželů přináší do tohoto svazku zcela jiný dědičný základ. Odchyly na kostře, které pro studium příbuzenských vztahů studujeme, se mohou přenést z rodiče buď na všechny děti, nebo jen na některé, anebo vůbec na žádné, u každého dítěte se mohou projevit podobnosti jen s jedním rodičem nebo s oběma, anebo se žádné shody vůbec nemusejí projevit (a to ponecháváme stranou možnost, že je „pater semper incertus“).“

Pohřebiště ve Vepřku bylo jedno z prvních, které bylo celé zpracováno serologicky na zjištění skupinových vlastností v ABO (H) systému. Ukázalo se, že u populace ve Vepřku převládala skupinová vlastnost „A“, a to jak v období únětické kultury, tak v pozdější knovízské kultuře, také na lokalitě přítomné (Sklenář – Lutovský a kol. 1993, 56). U dětí z únětického pohřebiště byla dominantní krevní skupina zjištěna 10x, třikrát byla zjištěna skupina „0“, pětkrát nebyla skupinová vlastnost určena. U dospělých jedinců byla vícekrát registrována i skupinová vlastnost „AB“. U sedmi jedinců z knovízského objektu 201, který posloužil jako hromadný hrob, byla shledána u třech dětí a dvou dospělých jedinců, pravděpodobně mužů, skupinová vlastnost „A“, u čtvrtého dítěte „0“ a u poslední osoby, dospělého muže, „AB“ (pro více informací k sérologickým metodám viz př. Stloukal et al. 1999, 349). Pro studium příbuzenských vztahů se dnes jako nejperspektivnější rýsují molekulárně-genetické metody, pokud se podaří izolace příslušné DNA z pozůstatků, je její rozbor nejprůkaznější. Možnosti molekulárně-genetických metod získat data z pravěkého antropologického materiálu mohou být velmi podnětné pro hlubší interdisciplinární diskurs zajímavící se např. o příbuzenské systémy a reprodukční strategie, neboť „variabilita řady biologických znaků může být, zejména u tradičních, ale i u pravěkých populací, ovlivněna jejich sociální organizací“ (Černý et al. 1999, 360).

Do poúrazových změn skeletu můžeme počítat případ dvakrát proražené lebky dítěte z objektu 154 (deponie několika lidských lebek, kravské lebky a dalších zvířecích kostí) na Skalce u Velimi. Zranění byla zhojena a dítě je přežilo (Hrala – Šumberová – Vávra 2000, 326).

²⁹ Konkrétně šlo o podobnost v odchylkách u lebečních švů (čelní šev, vsuté kůstky v lambdě a lambdovém švu), ve vytvoření či absenci foramen parietale, umístění foramen mastoidale, v duplicitě foramen zygomatico-faciale, ve vytvoření processus marginalis a sutura infraorbitalis (Stloukal 1987, 20).

Co se týče stavu chrupu, zubní kazy u dětí nejsou registrovány příliš často, jeden případ pocházel např. z protoúnětického pohřebiště v Bedřichovicích (*Ondráček 1967a*, 425). Obecně se uvádí stoupající kazivost zubů od minulosti k současnosti s výrazným zhoršením od neolitu, kdy lidé začali konzumovat více potravy obsahující sacharidy. I na dětském chrupu (mléčném i trvalém) bývá patrná již silná abraze a často též hypoplasie (porucha tvorby skloviny, která je způsobená nedostatečnou výživou či prodělaným horečnatým onemocněním). Antropologové si všimají i formy skusu, př. silný předkus horních předních zubů byl doložen u dvou jedinců z únětické jámy v Klučově (*Kudrnáč 1955*, *Chochol 1955*), podle morfologické shody v utváření obou lebek šlo možná o příbuzné. Na pohřebišti v Brodcích nad Jizerou bylo u jednoho dítěte odhaleno předčasné prořezávání trvalého chrupu (ve srovnání s určením věku podle zbytku skeletu).

V Hulíně, v jámě patřící věteřovské skupině, byly nalezeny pozůstatky tří jedinců, dospělého muže a dvou dětí ve věku 3 a 6 let, z nichž to mladší bylo do jámy možná vhozeno svázané (*Šebela 1990*; *Dočkalová 1992*). Z okolí páneve muže a mladšího dítěte byly odebrány půdní vzorky pro odbornou analýzu na zjištění přítomnosti vajíček cizopasných červů. U dítěte byly prokázány tři druhy střevních parazitů, škrkavka dětská (*Ascaris lumbricoides*), měchovec lidský (*Ancylostoma duodenale*) a tenkohlavec lidský (*Trichuris trichiura*). Dlouhodobé působení těchto cizopasníků může vést k celkovému vyčerpání organismu hostitele a ke smrti. Zatímco tenkohlavec i škrkavka patří dodnes k běžným druhům, měchovec je vázán na teplé a vlhké prostředí, nejlépe tropů a subtropů. Pro objasnění existence tohoto parazita na našem území přicházejí podle L. Šebely v úvahu dvě možné hypotézy. Buď byla v pravěku severní hranice rozšíření měchovce lidského více posunutá na sever, čemuž odporují dosavadní výsledky palynologických šetření a uvažované klimatické podmínky v tomto období, nebo došlo k jeho zavlečení migrujícími jedinci z jihu, v tom případě se ale jako s nositeli více počítá s dospělými jedinci (*Šebela 1991*, 77).

Prokázání cizopasníků u dítěte z Hulína přispívá k našim skromným poznatkům o zdravotním stavu pravěkých populací, i když se nedá stoprocentně říci, jak moc byl organismus postiženého zasažen a zda šlo o příčinu úmrtí. Je to však pravděpodobné. Případné svázání dítěte by mohlo úzce souviset právě s jeho onemocněním způsobeným parazity, se snahou dítě „zklidnit“ po smrti a s obavou před jeho posmrtným působením. Ostatní členové komunity možná nebyli schopni identifikovat příčinu problémů dítěte a mohli ho brát jako oběť nebo dokonce zdroj negativních sil. Jinou otázkou je, nakolik byly cizopasnici v dané době v populaci rozšíření, bylo by potřeba odebírat půdní vzorky na parazitologická vyšetření mnohem častěji.

Minimálně u části dětské populace se tedy na kosterním materiálu projevují znaky dlouhodobé neplnohodnotné výživy či nedostatek některých důležitých látek. Ten mohla způsobovat i průjmová onemocnění vyvolaná právě parazity (*Smrčka et al. 1988*). Již od pravěku můžeme sledovat řadu patologických projevů, známých i ze současných populací.

Studium zdravotního stavu pravěkých populací by si jistě zasloužilo větší systematičnost, která je možná pouze v případě, že všechnen kosterní materiál bude podroben examinaci antropologů a normou se, kromě klasického určování věku či pohlaví jedinců, stanou i detailnější analýzy.

III. Srovnání neolit – eneolit – doba bronzová

Tato část práce přináší shrnutí a závěrečnou analýzu poznatků o dětských pozůstatcích představených v předchozím textu o době bronzové a v mé bakalářské práci pojednávající o obdobích neolitu a eneolitu.

Kultura	Kostrové pohřby		Žárové pohřby		?		Celkem
	Čechy	Morava	Čechy	Morava	Čechy	Morava	
LnK³⁰	18	59	1	0	0	0	78
VK	20	2	4	0	1	1	28
MMK	0	16	0	1	0	0	17
Celkem neolit	38	77	5	1	1	1	123
Raný eneolit	6	0	0	0	0	0	6
JoK	4	0	0	0	0	0	4
KNP	28	9	0	31	0	0	68
BáK, JeK, ChaK, BoKS	0	0	0	0	0	0	0
ŘiK	8	0	1	0	2	0	11
KKA	2	0	0	0	0	0	2
KŠK	83	18	0	0	0	0	101
KZP	71	62	4	7	1	0	145
Eneolit ?	5	1	0	0	0	0	6
Celkem eneolit	207	90	5	38	3	0	343
Celkem	245	167	10	39	4	1	466

Tab. 14 Počty dětských pozůstatků v Čechách a na Moravě v jednotlivých kulturách a srovnání pohřebního ritu.

³⁰ Vysvětlivky zkratk archeologických kultur použitých v tab. 14: LnK – kultura s lineární keramikou, VK – kultura s vypíchanou keramikou, MMK – kultura s moravskou malovanou keramikou, LgK – lengyelská kultura, JoK – jordanovská kultura, KNP – kultura nálevkovitých pohárů, BáK – bádenská kultura, ChaK – chamská kultura, JeK – jevišovická kultura, BoKS – bošácká kulturní skupina, ŘiK – řivnáčská kultura, KKA – kultura kulovitých amfor, KŠK – kultura se šňůrovou keramikou, KZP – kultura zvoncovitých pohárů.

Nejdříve uvádím stručný přehled dětských pozůstatků z dříve řešených období pravěku. Z neolitu bylo shromážděno 123 pozůstatků dětí, z eneolitu 343, tj. téměř třikrát více. Čechy poskytly 44 neolitických a 215 eneolitických nálezů, Morava 79 nálezů z neolitu a 128 z eneolitu. Z období neolitu bylo tedy více dětských pozůstatků nalezeno na Moravě, z eneolitu pak v Čechách. *Tab. 14* představuje přehled jednotlivých kultur těchto dvou období a příslušný počet nálezů (pro úplnost včetně kultur, z nichž dětské pohřby neznáme).

Další *tab. 15* podává souhrnné počty nálezů pozůstatků dětí z Čech a Moravy ve všech třech sledovaných obdobích. Množství pramenů směrem k současnosti utěšeně narůstá, jde však o velmi relativní jev, lokálně může být stav pramenné základny (pro řešené téma) značně neuspokojivý téměř po celý pravěk (př. jižní a západní Čechy). Celkový součet všech pozůstatků dětí z neolitu, eneolitu a doby bronzové dává číslo 1784. Pokud toto číslo vztáhneme na 4700 let, což přibližně odpovídá trvání sledovaných období, zjistíme, jak málo dětských pozůstatků bylo zatím nalezeno a identifikováno. Pro některá období a území nejsou již ani vyhlídky do budoucnosti nijak zářné, smutným příkladem za všechny může být devastace východočeských pohřebišť popelnicových polí (*Vokolek 2003, 30*).

období	Čechy	Morava	celkem
neolit	44	79	123
eneolit	215	128	343
doba bronzová	481	837	1318
celkem	740 (= 41,5%)	1044 (= 58,5 %)	1784

Tab. 15 Základní shrnutí počtu nálezů z Čech a Moravy ve sledovaných obdobích.

Na *tab. 10* a *tab. 14* je patrné, že ve shromážděném souboru nálezů převládají ve všech obdobích kosterní pozůstatky nad žárovými. Celkem jde o 1233 (tj. 69,1 %) kosterních nálezů ku 546 (tj. 30,6 %) žárovým pozůstatkům³¹, tedy kosterní pozůstatky představují více než dvě třetiny z celku (0,03 % tvoří polospálené pozůstatky). Zde se na situaci opět podepisuje již mnohokrát konstatovaná téměř úplná absence antropologických rozborů žárových hrobů před polovinou 20. století.

Přehled zastoupení věkových skupin u sebraných nálezů dětských pozůstatků ve všech třech obdobích podává *tab. 16*; pro vysvětlení: v druhém sloupci je zohledněna i obecná kategorie infans, třetí sloupec odpovídá stavu po jejím zanedbání. Nosné jsou samozřejmě

³¹ Nejsou ještě započítány dětské žárové hroby z birituálního pohřebiště kultury s lineární keramikou v Kralicích na Hané (*Šmíd 2008*).

základní věkové kategorie inf I, II, III a případně inf III-juv, zbylé přechodové kategorie uvádím pro úplnost (v tomto případě nemají výpovědní hodnotu, vznikly na základě nejednoznačného antropologického určení věku, př. sedm let, šest až osm let apod.). Situace se jeví velmi podobná ve všech třech obdobích, jasná je převaha pozůstatků věkové kategorie inf II, tedy dětí zemřelých mezi jedním a sedmi lety. Množství pozůstatků této kategorie roste kontinuálně od neolitu k době bronzové. Zbylé dvě hlavní dětské kategorie se podobají v neolitu a době bronzové, zatímco v eneolitu je viditelně méně dochovaných nejmenších dětí a naopak je známo více jedinců v kategorii inf III i v inf III-juv.

Nejmenší děti (v mém pojetí novorozenci a děti do jednoho roku) bývají často považovány za skupinu v nálezech subreprezentovanou, jelikož se počítá s jejich větší úmrtností. Jiný pohled na tuto otázku nabídl M. Stloukal (*Horská – Kučera – Maur – Stloukal 1990*, 83). Pozůstatky nejmenších dětí pocházely ze všech zkoumaných kultur³², někdy v takovém množství, že se zdá poněkud nepřesvědčivé často opakované tvrzení, že nejmenší děti, které ještě nebyly přijaty za plnohodnotné členy společnosti, nebyly pohřbívány. Zejména v neolitu a době bronzové jsou děti do jednoho roku zastoupeny nezanedbatelným podílem (kolem 14%).

věk	NEOLIT			ENEOLIT			DOBA BRONZOVÁ		
	počet	%	bez inf	počet	%	bez inf	počet	%	bez inf
inf I	12	9,8 %	14,1 %	15	4,4 %	6,5 %	132	10,1 %	14,6 %
inf I-II	1	0,8 %	1,2 %	-	-	-	-	-	-
inf II	36	29,3 %	32,4 %	105	30,6 %	45,5 %	434	32,9 %	48,1 %
inf II-III	13	10,6 %	15,3 %	25	7,3 %	10,8 %	65	4,9 %	7,2 %
inf III	22	17,9 %	25,9 %	70	20,4 %	30,3 %	240	18,2 %	26,6 %
inf III-juv	1	0,8 %	1,2 %	16	4,7 %	6,9 %	32	2,4 %	3,5 %
inf	38	30,9 %	-	112	32,7 %	-	415	31,5 %	-
celkem	123	100 %	85 (100%)	343	100 %	231 (100%)	1318	100 %	903 (100%)

Tab. 16 Zastoupení věkových skupin u dětí z neolitu, eneolitu a doby bronzové.

³² Ze kterých byly nějaké dětské pozůstatky známy.

Pozůstatky dětí se často nacházejí pohromadě s ostatky dalších jedinců. *Tab. 17* přibližuje závislost tohoto jevu na věku dítěte, hodnoceny jsou pozůstatky ze všech kontextů. Jedním z výsledků mé bakalářské práce bylo zjištění s věkem klesající tendence pohřbívat/ukládat děti s dalším jedincem, která byla pozorována na nálezovém fondu z neolitu a eneolitu (hodnoceném souhrnně). Při novém hodnocení každého období zvlášť se tato tendence v neolitu a eneolitu potvrdila – v kategorii inf I je vždy nejvyšší procento dětských pozůstatků nalezených s pozůstatky dalších jedinců a v kategorii inf III, potažmo inf III-juv, je toto procento nejmenší.

věková kategorie	NEOLIT			ENEOLIT			DOBA BRONZOVÁ		
	počet celkem	vícečetné		počet celkem	vícečetné		počet celkem ³³	vícečetné	
		počet	%		počet	%		počet	%
inf I	12	5	41,7 %	15	5	33,3 %	83	39	47,0 %
inf I-II	1	0	0 %	-	-	-	-	-	-
inf II	36	14	38,9 %	105	27	25,7 %	283	139	49,1 %
inf II-III	13	2	15,4 %	25	3	12,0 %	65	28	43,1 %
inf III	22	8	36,4 %	70	14	20,0 %	201	88	43,8 %
inf III-juv	1	0	0 %	16	3	18,8 %	30	8	26,7 %
inf	38	10	26,3 %	112	11	9,8 %	415	126	30,4 %
Moravičany	-	-	-	-	-	-	241	45	18,7 %
vše průměr	123	39	31,7 %	343	63	18,4 %	1318	473	35,9 %

Tab. 17 Vícečetné pohřby u dětí v závislosti na věku, průměr ve sledovaných obdobích.

Původně jsem se domnívala, že tato tendence by mohla mít obecnou platnost v rámci celého pravěku, avšak v době bronzové pozorujeme jiný stav. Hodnoty reprezentující

³³ Bez pohřebiště v Moravičanech, odkud neznáme bližší věk dětí pohřbených ve vícečetných hrobech.

sledovaný jev jsou ve všech třech základních věkových kategoriích téměř totožné, výraznější pokles nastává až v kategorii inf III-juv, při čemž je tato hodnota stejně mnohem vyšší než v této kategorii v předcházejících obdobích. Z *tab. 16* lze dále vyčíst průměrné zastoupení takto uložených dětí v jednotlivých obdobích. Průměrná hodnota týkající se neolitu (31,7 %) je blízká výsledku dosaženého dobou bronzovou (35,9 %), v těchto obdobích byla s dalším jedincem uložena zhruba třetina dětí. V eneolitu méně než pětina.

V případě uložení více dětí najednou se většinou předpokládá jejich úmrtí v důsledku nějaké epidemie nebo podobné negativní události. U hrobů dětí s dospělými (či nálezů dětí a dospělých v sídlištních jamách) se uvažuje o tom, že mezi jedinci existoval úzký příbuzenský vztah (ve vzácných případech je možné tuto domněnku podpořit i antropologickými metodami, v budoucnu to snad bude častější). Tato varianta je samozřejmě velmi pravděpodobná v případech hrobů mladých žen s novorozenci (zemřelých při nebo následkem porodu) a v podstatě potvrzená, pokud jde o ještě nedonošený plod (několik málo příkladů této situace je známo ze všech třech hodnocených období). Domnívám se, že uložení dětí s dospělými se často neodehrávalo na základě příbuzenských pout, ale může značit i náhodné současné úmrtí dítěte a libovolného jedince z osady (to je ostatně známo i z etnografické literatury, viz *Siemoneit 1997*, 124). Dítě pak mohlo být přidáno do hrobu této osoby v rámci snahy chránit ho i po smrti před samotou a tmou, či se prostě nevyplatilo kopat další jámu. Úmrtí dětí a dospělých v jedné rodině jsou poměrně nepravděpodobná, zejména vyloučíme-li spíše snad řídké případy přenosu nakažlivé nemoci, otravy a různých neštěstí. Při nálezech tří a více jedinců uložených současně však musíme uvažovat i o jiných než přirozeně vysvětlitelných variantách skonu, neboť taková náhoda je na pravěké demografické poměry prakticky nemožná (*Chambon – Leclerc 2007*).

Pro zjištění pravděpodobnosti obdržení milodarů v závislosti na věku dítěte jsem podrobila rozboru pouze hrobové nálezy z jednotlivých období. Výsledky zobrazuje *tab. 18*. V neolitu a eneolitu jsou hrobové přídavky doloženy častěji u starších dětí. Tato poměrně plynulá tendence od kategorie inf I až po inf III-juv není zcela patrná v době bronzové. Vyšší procento hrobů s milodary v nejmenší věkové kategorii je způsobeno pohřebišťem v Moravičanech, bez této nekropole jsou údaje následující: inf I – 39,0 %, inf II – 41,4 %, inf III – 64,1 %, inf III-juv – 81,3 %. Průměrně bylo nejvíce dětských hrobů vybaveno dochovanými předměty v eneolitu, naopak v době bronzové je procento hrobů s milodary poněkud překvapivě nejnižší. Bude to zřejmě dáno vysokým podílem vícečetných hrobů, kdy pak často nemůžeme dítě s jistotou spojit s konkrétními předměty; popelnice jsem za milodar nepovažovala). Milodary vybavených dětských hrobů bylo tedy určitě více.

věková kategorie	neolit			eneolit			doba bronzová		
	počet celkem	s milodary		počet celkem	s milodary		počet celkem	s milodary	
		počet	%		počet	%		počet	%
inf I	4	1	25,0 %	14	8	57,1 %	96	56	58,3 %
inf I-II	1	1	100 %	-	-	-	-	-	-
inf II	14	12	85,7 %	86	70	81,4 %	259	145	56,0 %
inf II-III	7	5	71,4 %	20	16	80,0 %	48	29	60,4 %
inf III	8	7	87,5 %	61	50	82,0 %	155	104	67,1 %
inf III-juv	1	1	100 %	15	12	80,0 %	18	15	83,3 %
inf	14	10		107	69		339	194	
průměr	35	27	77,1 %	196	156	79,6 %	576	349	60,6 %

Tab. 18 Přítomnost hrobových přídavků v závislosti na věku dítěte, průměr ve sledovaných obdobích.

Hroby dětí s bohatou výbavou (což je dost relativní, ale ve srovnání s ostatními dětmi a s výbavou dospělých jedinců se dají takové hroby vybrat) a zejména s atributy mužů – bojovníků mohou přispět do debaty o hledání okruhu elit a jeho vzniku. K výraznější hierarchii společnosti mohlo docházet již v průběhu vývoje kultur s vypíchanou keramikou a s moravskou malovanou keramikou (Zápotočká 1998, 818). Mužské atributy se nacházejí již v neolitických dětských hrobech (menší kopytovité klíny v kultuře s lineární keramikou), tento jev však mnohem výraznější až v následujícím období. V kultuře nálevkovitých pohárů máme v dětských hrobech doloženy kamenné sekeromlaty, v kultuře se šňůrovou keramikou sekeromlaty a bulavy, lukostřeleckou výbavu a měděné dýky potom v hrobech kultury zvoncovitých pohárů. Důležitou otázkou zůstává, zda jde o doklad příslušnosti k elitě či tento jev již značí, že bylo možné společenské postavení získat dědičně? Zajímavý byl hrob 173 na nitranské nekropoli v Holešově, kde spočívalo dvouleté dítě (holčička - dle uložení na levém boku hlavou k východu) s bohatou výbavou sestávající ze dvou prstenů, dvou náramků z měděného drátu, tří vlasových ozdob a 47 skleněných korálků; součástí výbavy byl též kančí kel a zlomky dvou dalších (obr. 5). Kančí kly byly přitom doposud považovány za výhradně mužský atribut. V únětické kultuře jsou z šesti dětských hrobů známy dýčky, u šesti až sedmiletého dítěte z hrobu 17 v Těšeticích – „Vinohradech“, který patřil k nejbohatším objeveným dětským hrobům této kultury, se našly dokonce dýčky dvě, což byl jediný případ na pohřebišti (obr. 26 a 27 A). Ve zbylých kulturách doby bronzové se ve velmi ojedinělých

případech setkáme u dětských hrobů s bronzovou šípkou nebo nožem, jinak z nich nejsou žádné zbraně známy. Z výbavy pak upoutává pozornost pouze větší množství kovových ozdob či jejich honosnější typy (př. u dítěte z Měrovic nebo z Hoštic z lužické kultury).

U několika nálezů z období neolitu se jevila pravděpodobná jejich interpretace jakožto rituálních obětí, šlo o dva bohaté dětské hroby z Plotiště nad Labem, u kterých byla nápadná bohatost výbavy a některé prvky nálezové situace. U dalších nálezů šlo o neobvyklé místo uložení, př. nálezy z jeskyní Tetín, Bacín, těžební šachta v Krumlovském lese. Dva známé dětské hroby z doby bronzové se jeví spíše jako příklady nouzových pohřbů než zvláštního rituálního aktu, také pohřby dětí u domů, známé z neolitu, v době bronzové zatím nebyly zachyceny.

V době bronzové se objevují některé nové jevy. Zřejmě nové myšlenkové proudy hned v závěru starší doby bronzové dokládají kosterní pozůstatky dětí v nádobách, které se v ojedinělých případech nacházejí i v mladších kulturách doby bronzové. Kulminuje zvyk ukládání pozůstatků do sídlištních jam. Ostatky dětí jsou nacházeny v přítomnosti dalších jedinců a ve vícečetných hrobech nejčastěji z celého předchozího vývoje pravěku. Na spoustě lokalit jsou doložené objekty, kde pozůstatky dětí, fragmentární nebo nestandardního charakteru, převažují nebo tvoří velkou část celku. Zajímavé je, že řada těchto nálezů je datována do přechodných časových etap mezi jednotlivými kulturami či dílčími obdobími doby bronzové. Zvláštní postavení zaujímají mezi nálezy lokality Velim – Skalka v Čechách a Blučina – Cezavy s nevídanou kumulací skeletů v nestandardním uložení. Pokud připustíme hypotézu, že Skalka u Velimi byla dějištěm nepřátelského vpádu, byly nemilosrdně zmasakrovány i malé děti.

Domnívám se, že největší variabilita v zacházení s lidskými ostatky se týká právě dětí, neboť jejich pozůstatky jsou nacházeny ve všech známých kontextech a ze všech nestandardních typů pohřbívání a nakládání s těly. Pozůstatky dětí jsou známy v době bronzové z jeskyní, z nádob, jsou nacházeny kostrové hroby, když je za řádné pohřbívání považována kremace a opačně. V této souvislosti připomeňme výjimečné tři žárové dětské pozůstatky uložené v kostrových hrobech žen na únětickém pohřebišti z Polep u Kolína. Sekundární pohřbívání doložené v Miškovcích se týkalo i dítěte. Poměrně hojně jsou na dětských kostrách či jednotlivých kostech registrovány stopy násilných zásahů, jak jsem se již vyjádřila výše, existenci kanibalismu považuji za možnou; že docházelo k lidským obětem (a často byly obětovány právě děti) se víceméně obecně přijímá. Tyto okolnosti se zdají nasvědčovat, že společenské postavení dětí v pravěku nebylo pevně dané.

Závěr

V diplomové práci jsem pokračovala ve shromažďování a zpracování nálezů dětských pozůstatků z našeho pravěku. Po obdobích neolitu a eneolitu, zhodnocených již v bakalářské práci, jsem zaměřila pozornost na dobu bronzovou. Základním předpokladem práce je antropologické určení nálezů lidských pozůstatků, což se v době bronzové ukázalo jako poměrně velký problém týkající se obzvláště pozůstatků kremací, tedy zejména kultur popelníkových polí (tudíž hlavní zdroj poznání opět představují kosterní pozůstatky). Přesto se však podařilo soustředit nepoměrně větší množství dětských pozůstatků než z předchozích období pravěkého vývoje. Rozložení nálezů není v čase a místě rovnoměrné, a tak i v době bronzové jsou kultury, z kterých jich máme k dispozici minimum, o pohřbívání či nakládání s ostatky dětí se pak nelze vyjádřit. Popsaná situace se týká kultur v jižních a západních Čechách a je z velké části způsobena souhrou několika nepříznivých faktorů, místním půdním prostředím, v kterém se nezachovávají kosterní pozůstatky, faktem, že většina výzkumů byla uskutečněna již dávno, v době, kdy antropologický materiál nebyl zkoumán a zejména metodika analýzy žárových pozůstatků ještě nebyla vyvinuta.

V době bronzové se setkáváme s některými novými jevy (nálezy koster dětí v nádobách zásobnicového charakteru) nebo se stoupající četností některých fenoménů již známých z neolitu a eneolitu jako jsou nestandardní pohřby (ukládání pozůstatků na sídlištích) a nálezové kontexty, které budí zdání praktikování antropofagie. Nálezy dětských pozůstatků z nestandardních situací jsou početné, v řadě kultur mnohonásobně převyšují počet ostatků dětí řádně pohřbených (dle v populaci jinak převažujících obyčejů). Stav nálezového fondu je však zkreslen vlivem výše uvedených faktorů.

Pramenná základna pro rozbor stavu dětských pozůstatků ze tří sledovaných období čítala celkem 1784 položek; z neolitu 123 nálezů, z eneolitu 343 a konečně z doby bronzové 1318. Největší podíl představovaly ve všech třech zkoumaných obdobích pozůstatky dětí věkové kategorie inf II (tj. ve stáří mezi jedním a sedmi roky), které tvořily v neolitu zhruba třetinu nálezů všech dětských antropologicky přesněji určených pozůstatků, v době bronzové již téměř polovinu. Závislost četnosti některých jevů na věku dětí se potvrdila v neolitu a eneolitu (př. s věkem klesající tendence pohřbívát/ukládat děti spolu s dalším jedincem), zatímco v době bronzové jsou děti ukládány ve vícečetných pohřbech poměrně stejně často v každém věku, pokles tohoto jevu můžeme sledovat až od přechodu k dospělosti. Podobně pravděpodobnost obdržení milodarů v neolitu a eneolitu v podstatě plynule stoupá s věkem

dítěte, avšak v době bronzové opět průběh této závislosti není zcela jednoznačný. Možná příslušnost dětí k vyšší sociální vrstvě se jeví nejpravděpodobnější v případě bohatě vybavených dětských hrobů se zbraněmi (mužskými atributy) a s honosnými šperky v pozdním eneolitu a ve starší době bronzové. Zda toto společenské postavení bylo již dědičné je asi brzo odpovědět, ale některé hroby velmi malých dětí by tomu mohly nasvědčovat.

Studiu dětského světa v pravěku byla dosud věnována jen malá pozornost, hlavním a nejdůležitějším pramenem jsou samotné dětské pozůstatky, proto jsem se nažila vytvořit jejich základní přehled, na který se může dále navázat s hlubšími analýzami. Další možnosti budoucího studia vedou zejména skrze spolupráci s jinými vědními obory, jmenovitě s antropologií, kde molekulárně-genetické metody mohou výrazně přispět k poznávání příbuzenských vztahů. Zcela zásadní je klást důraz na rozbor veškerého antropologického materiálu (spolupráce archeologa a antropologa by měla začít ideálně již v terénu) a snažit se o maximální využití dostupných antropologických metod. Rozšíření interpretačního rámce nabízí rovněž konfrontace s etnografickými pozorováními, což je oblast, které bych se v budoucnu ráda věnovala.

Dodatek:

Databáze všech sebraných dětských pozůstatků datovaných do doby bronzové, ze které jsem vycházela při této práci, se nachází na přiloženém CD. Skládá se z tabulek a dotazů, které se týkají jednotlivých kultur či věkových skupin.

Použitá literatura a prameny

- Adámek, F. 1961:* Pravěké hradisko u Obřan. Brno.
- Bařtová, D. 1990:* Burial rite of the Nynice Group of the Final Bronze Age at the Prehistoric Necropolis in Plzeň - Radčice, *Anthropologie* 28/2-3, 203-205.
- Bátora, J. 2007:* Lunicová náušnica z pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Mýtnej Novej Vsi, *Pravěk* NR 15/2005, 191-203.
- Behm-Blancke, G. 1958:* Höhlen, Heiligtümer, Kannibalen, *Archäologische Entdeckungen in Kyffhäuser. Leipzig.*
- Berkovec, T. – Peška, J. 2005a:* Hulín (okr. Přerov), *PV* 46, 242-243.
- 2005b: Vrchoslavice (okr. Prostějov), *PV* 46, 252-253.
- Blajerová, M. 1970:* Určování individuálního věku na skeletech dětí a dospívajících jedinců, *AR* 22, 159-168.
- 1971: Pražský nálezk lidských kosterných pozůstatků věteřovské kultury, *AR* 23, 97-98.
- Böhm, J. 1936:* Lužický kostrový hrob v nádobě z Ivaně, *Ročenka městského muzea v Přerově* I, 3-8.
- 1941: *Kronika objeveného věku. Praha.*
- Bouzek, J. 1982:* K otázce využití etnografických paralel při studiu pohřebního ritu v archeologii, *AR* 34, 200-203.
- Bouzek, J. – Koutecký, D. – Neustupný, E. 1966:* The Knovíz Settlement of North- West Bohemia – Knovízské osídlení severozápadních Čech. *FAP* 10. Pragae.
- Bouzek, J. – Koutecký, D. 1972:* Knovízské pohřebiště v Třebusících, *PA* LXIII, 432-497.
- 1980: Mohylové a knovízské „pohřby“ v jamách ze severozápadních Čech, *PA* LXXI, 360-432.
- Buchvaldek, M. – Zeman, J. 1954:* Knovízské sídliště v Břešťanech, *AR* 6, 510-512.
- Čermáková, E. 2002:* Problémy dětství v neolitu střední Evropy, *Pravěk* NR 12, 7-45.
- 2007a: Postavení ženy, muže a dítěte ve společnosti tvůrců lengyelské kultury. In: Kazdová, E. – Podborský, V. (eds.): *Studium sociálních a duchovních struktur pravěku, Brno, 207-255.*
- 2007b: Živé a mrté neolitické děti, *ŠZ* 42, 17-21.
- Černý, V. 1995:* Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu, *AR* 47, 301-313.
- Černý, V. – Brůžek, J. – Siegllová, Z. – Budil, I. – Brdička, R. 1999:* Vztah sociální organizace biologické reprodukce a genetické variability – setkání molekulární genetiky, sociální antropologie a postprocesuální archeologie, *AR* 51, 346-367.
- Červinka, I. L. 1905:* Nálezy v cihelně u Slavkova, *ČMZM* 5, 30-43.
- 1926: Předvěká pohřebiště v Němčicích na Hané, *Pravěk* 1926/1-3, 3-35.
- 1948: Holásky (okr. Brno), *ČOM* 57, 5-19.
- Čížmář, Z. 2004:* Hodonice, okr. Znojmo, *PV* 45, 157-158.
- 2007a: Sídlištní objekty s lidskými pohřby únětické kultury z Vážan nad Litavou, *Pravěk*

- NŘ 15, 233-245.
- 2007b: Znojmo (okr. Znojmo), PV 48, 386-387.
- Čižmář, Z. – Dočkalová, M. – Gregerová, M. – Kazdová, E. – Koštuřík, P. – Mrázek, I. – Procházková, P. 1993: Unikátní nález hromadného pohřbu v sídlištní jáme ze starší doby bronzové v Těšeticích – Kyjovicích, okr. Znojmo, SPFFBU E 38, 15-57.
- Čižmář, M. – Dvořák, P. 1985: Protoúnětické pohřebiště v Bedřichovicích, AR 37, 413-427.
- Čujánová-Jílková, E. 1975: Zlaté předměty v hrobech českofalcké mohylové kultury, PA LXVI, 74-132.
- 1977: Mohylové pohřebiště ve Vrhavči a horizont nálezů středodunajské mohylové keramiky v západních Čechách, PA LXVIII, 74-116.
 - 1995: Ein Beitrag zu Datierung der Funde zum Typ Vrhavč in Westböhmen – Příspěvek k datování nálezů typu Vrhavč v západních Čechách, PA LXXXVI, 5-20.
- Čujánová-Jílková, E. – Chochol, J. 1982: Vzájemný vztah dvou současných milavečských pohřebišť PA LXXIII, 293-311.
- Dezort, J. 1950: K otázce poměru větřovského typu a únětické kultury, OP XIV, 367-370.
- Dobisíková, M. 1992: Antropologické zhodnocení únětických hrobů z Pavlova-Dolního pole, okr. Břeclav, Pravěk NŘ 2, 255-259.
- Dočkalová, M. 1992: Věteřov triple burial from Hulín, Anthropologie 30/1, 59-67.
- Dohnal, V. 1988: Opevněná sídliště z doby popelnicových polí na Moravě – Urnenfelderzeitliche Burgen in Mähren. Studie Muzea Kroměřížska '88.
- Dokládal, M. 1999: Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob. Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianae 113. Brno.
- Dostál, B. 1963: Nové únětické hroby ze Znojma, SPFFBU E 8, 123-125.
- Drozdová, E. 2004: Antropologický rozbor kosterních pozůstatků z lokalit Ivanovice na Hané 3 a Ivanovice na Hané 3/2. In: Popelnicová pole a doba halštatská, Příspěvky z VIII. Konference, České Budějovice 22.-24. 9. 2004, AVJČ – Supplementum 1, 451-458.
- Dubský, B. 1946: Únětická kultura v jižních Čechách, PA XLII, 29-33.
- 1949: Pravěk jižních Čech. Blatná.
- Dvořák, F. 1927a: Pohřebiště únětické kultury v Polepech u Kolína, PA 35, 22-45.
- 1927b: Nálezy únětické kultury na Kolínsku, PA 35, 353-370.
 - 1931: Nálezy únětické kultury na Kolínsku II, PA 37, 2-11.
 - 1932: Nálezy únětické kultury na Kolínsku III, PA 38, 8-14.
- Ernée, M. 2000: Hroby únětické kultury z Prahy 9 – Miškovice (Příspěvek k diskusi o smysluplnosti zkoumání „dalších“ únětických hrobů). In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 71-76.
- Ernée, M. – Majer, A. 2009: Uniformita, či rozmanitost pohřebního ritu? Interpretace výsledků fosfátové půdní analýzy na pohřebišti únětické kultury v Praze 9 – Miškovících, AR 61,

493–508.

Felcman, J. 1893: Hroby se skrčenými kostrami u Třeboule, PA XVI, 355-356.

- *1894: Hroby se skrčenými kostrami u Neprobilic, PA XVI, 439-444.*
- *1895: Hroby se skrčenými kostrami u Neprobilic, PA XVII, 195-200.*
- *1897a: Hroby se skrčenými kostrami u Lotouše, PA XVII, 546-552.*
- *1897b: Pohřebiště noutonické, PA XVIII, 13-27.*
- *1903a: Hroby se skrčenými kostrami v Tursku, PA XX, 37-41.*
- *1903b: Hroby se skrčenými kostrami v Klobukách, PA XX, 46-49.*
- *1909a: Hroby se skrčenými kostrami v Kamýku, okres Smíchovský, PA XXIII, 237-241.*
- *1909b: Hroby se skrčenými kostrami v Tursku, PA XXIII, 241-247.*
- *1909c: Hroby se skrčenými kostrami v Malých Čičovicích, PA XXIII, 315-322.*

Felcman, J. – Schmidt, V. 1893: Praehistorické sídliště u Knovíze s popelovitými jamami, PA XVI, 243-278.

Filip, J. 1935: Kultovní předměty v pravěku, PA XL, 103-109.

Fojtík, P. – Dočkalová, M. 2007: Středobronzový dětský pohřeb v nádobě z Olšan u Prostějova, ŠZ 42, 57-69.

Fridrichová, M. 1971: Věteřovské a bylanské sídliště v Praze – Zahradním Městě, AR 23, 91-97.

Furmánek, V. - Stloukal, M. 1985: Jihovýchodní popelnicová pole ve světle antropologické analýzy, SIA 33/1, 137-152.

Geislerová, K. – Vitula, P. 1985: Únětické sídliště a pohřebiště u Tvarožné – One site and two cemeteries of the Únětice culture near Tvarožná, distr. of Brno-environs, AR 37, 489-497.

Gottvald, A. 1910: Hroby se skrčenými kostrami z Určic, ČOM XXVII, 105-109.

Hájek, L. 1940: Další výzkum v Křepeňicích, okres Sedlčany, ČMM 64, 117-118.

Halama, J. 2010: Mohelnice. Betonárna a její přípojky. (Nálezová zpráva) Archiv NZ ARU Brno, č.j. 1919/10. Brno.

Hanáková, H. 1968: Antropologický rozbor lidských žárových pozůstatků z lužických hrobů v Kluku, AR 20, 31.

Hanáková, H. – Stloukal, M. – Muška, J. 1977: Antropologické nálezy ze severozápadních Čech převzaté ze starších fondů krajského muzea v Teplicích, SbNM 33/3-4, 159-266.

Harding, A. - Šumberová, R. - Knüsel, Ch. – Outram, A. et al. 2007: Velim - Violence and Death in Bronze Age Bohemia. Prague.

Hásek, I. 1959: Staroúnětické pohřebiště v Dolních Počernicích u Prahy. FAP 2. Pragae.

Holý, L. 1956: Pohřby na sídlištích v Africe, AR 8, 236-250.

Horálková-Enderová, P. – Štrof, A. 2000: Pohřebiště a sídliště kultury únětické ze Slavkova u Brna (okr. Vyškov). Pravěk, Suppl. 6, Brno, 9-91.

Horská, P. – Kučera, M. – Maur, E. – Stloukal, M. 1990: Dětství, rodina a stáří v Dějinách Evropy. Praha.

- Hrala, J. 1961: Úvaha o některých chronologických otázkách severočeské lužické kultury, PA LII, 209-218.*
- *1970: Pohřby v knovízské jámě ze Všechlap na Teplicku, AR 22, 195-196.*
 - *1973: Knovízská kultura ve středních Čechách. ASM 11. Praha.*
 - *1992: Die Massenbestattung auf dem Brandgräberfeld der Lausitzer Kultur in Velký Osek, AR 44, 524-537.*
 - *2000a: Profil knovízskou žárovou nekropolí u Obor, AR 52, 623-631.*
 - *2000b: Dušníky a „dušníky“. In: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most, 93-95.*
- Hrala, J. – Fridrich, J. 1972: Kultovní objekt v knovízské osadě u Mutějovic, AR 24, 601-612.*
- Hrala, J. – Šumberová, R. – Vávra, M. 2000: Velim. A Bronze Age fortified site in Bohemia – Velim. Opevněná osada z doby bronzové v Čechách. Praha.*
- Hralová, J. – Kaván, J. 1970: Lužické pohřebiště v Podolí – Kruzích, Sborník severočeského muzea, Historia 6, 167-209.*
- Hrdlička, L. 1968: Únětické pohřebiště v Kaníně, AR 20, 511-516.*
- Humpolová, A. – Salaš, M. 2008: Vedrovice (k. ú. Zábrdovice, okr. Znojmo), PV 49, 324-325.*
- Chambon, P. – Leclerc, J. 2007: Les tombes multiples dans le Néolithique français: aléa statistique ou pratique institutionnalisée?, Bulletin de la Société préhistorique française 104/2, 289-306.*
- Chleborád, M. 1928: Únětické hroby na Bučovsku, Pravěk 1927/8, 16-21.*
- *1963: Únětické hroby pod mohylami, AR 15, 4-6.*
- Chochol, J. 1953: Antropologický rozbor lužických žárových pohřbů z Hrušova, AR 5, 597-602.*
- *1954a: Anthropologický charakter lidských pozůstatků z knovízské jámy v Kutné Hoře, AR 6, 50-52.*
 - *1954b: Anthropologický posudek (závěr), AR 6, 513.*
 - *1954c: Lidské kosti z knovízských jam v Břešťanech, AR 6, 768-776.*
 - *1954d: Antropologické zhodnocení nálezu z Blšan, AR 6, 745.*
 - *1956: Antropologický rozbor žárových pozůstatků ze skalických hrobů, PA XLVIII, 307-309.*
 - *1958: Dosavadní výsledky anthropologického rozboru lužických žárových pohřbů z českých zemí, PA XLIX, 559-582.*
 - *1962: Předběžný antropologický rozbor žárových pozůstatků z lužického a slezskoplatěnického pohřebiště v Opatovicích n. L., PA LIII, 67-76.*
 - *1964: Žárové pozůstatky z lužického pohřebiště v Hrušově, AR 16, 500-501.*
 - *1969: K problematice první poloviny prvního tisíciletí před n. l. (Na základě antropologického rozboru žárového pohřebiště v Nynicích u Plzně), AR 21, 626-641.*
 - *1970: Antropologické poznatky ke knovízskému nálezu ve Všechlapech, AR 22, 196.*
 - *1971: Antropologická problematika kostrových hrobů knovízské kultury v Čechách, PA LXII, 324-363.*

- 1979a: Kosterné nálezy ze sídlištních jam knovízské kultury v severozápadních Čechách, PA LXX, 21-41.
 - 1979b: Kostry z hrobů únětické kultury na Litoměřicku, PA LXX, 340-352.
 - 1980: Antropologický rozbor pohřebiště šňůrové a únětické kultury v Praze 9 – Čakovících, AP 1, 101-155.
 - 1981: Antropologické zhodnocení mladoúnětických koster z Chotěbudic, AR 33, 634-635.
- Chvojka, O. 2009: Jižní Čechy v mladší a pozdní době bronzové. In: *Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque* 6. Brno.
- Chvojka, O. – Křišťuf, P. - Rytíř, L. 2009: Mohylová pohřebiště na okrese Písek. 1. díl. Cíle, současný stav poznání a metoda sběru dat, AVJČ – Supplementum 6. České Budějovice - Plzeň.
- Jašková, M. 1970: Trojhrob věteřovské kultury v Přerově – Ein Gruppengrab der Věteřov-Kultur in Přerov, PV 1968, 20.
- Jelínek, J. 1957: Anthropofágie a pohřební ritus doby bronzové na podkladě nálezů z Moravy a z okolních území, ČMM XLI, 85-134.
- Jílková, E. 1954: Knovízská jáma s lidskými pozůstatky v Kutné Hoře, AR 6, 31-50.
- 1961: Kostrové pohřby ze střední doby bronzové v mohylách na Plzeňsku, PA LII, 195-200.
- Jiráň, L. (ed.) et al. 2008: Doba bronzová. Archeologie pravěkých Čech 5. Praha.
- Juchelka, J. 2007: Dětské žárové hroby na pohřebišti lužické kultury v Opavě-Kateřinkách, ŠZ 42, 99-111.
- Justová, J. 1967: Lužický žárový hrob z Peček, o. Nymburk, AR 19, 96-98.
- 1968: Lužické žárové pohřebiště v Kluku u Poděbrad, AR 20, 20-30.
- Jüttner, K. 1950: Únětické (věteřovské) pohřby v nádobách na jižní Moravě, OP XIV, 365-366.
- Kala, J. – Konášová, K. – Smrčka, V. 2008: Pohřby ze zásobních jam na okraji únětického pohřebiště v Brně-Tuřanech. *Acta archaeologica Opaviensia* 3, 61-78.
- Kalfusová, Z. 2008: Výpověď vybraných pohřebních aktivit areálu starší doby bronzové ve Vliněvsi, okr. Mělník. (Nepubl. dipl. práce.). ÚPRAV FF UK Praha.
- Kandert, J. 1982: Poznámky k využití etnografických údajů v případě výkladu knovízských „hrobů“. AR 34, 190-200.
- Knor, A. 1955: Druhé únětické pohřebiště v Brodčích nad Jizerou, AR 7, 582-588.
- Kohout, B. 1896: Archeologické nálezy v Michli, PA XVI, 755-760.
- Kos, P. 2006: Brno (k. ú. Slatina, okr. Brno-město), PV 47, 137.
- Kostka, M. – Smejtek, L. 2002: Tři dětské hroby z doby bronzové v Praze-Žáblicích, AP 16, 23-36.
- Koutecký, D. 1967: Nové nálezy ze severozápadních Čech, AR 19, 30-34, 37-38.
- 1987: Knovízské pohřebiště v Břešťanech, okr. Teplice. *Praehistorica* XIII, 149-158.
 - 1990: Skeletal „burials“ in the pits of Knovíz settlements in Bohemia, *Anthropologie* 28, 175-188.
- Koutecký, D. – Bouzek, J. 1967: Štítarské pohřebiště ve Staňkovicích u Žatce, PA LVIII, 37-80.

- Kovářík, J. 1980: Hroby se šňůrovou keramikou a únětické pohřebiště v Praze 9 – Čakovcích, AP 1, 55-100.*
- Kraus, B. 2006: Befund Kind: Überlegungen zu archäologischen und anthropologischen Untersuchungen an Kinderbestattungen. Bonn.*
- Kuchařík, M. 1997: Revize mohylového pohřebiště ve Stračovské Lhotě, okr. Hradec Králové, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 23, 65-76.*
- 2003: K věteřovskému osídlení střední Moravy. (Nepubl. dipl. práce). ÚPRAV FF UK Praha.
- Kuna M. 1982: Tursko, okr. Praha-západ, Výzkumy v Čechách 1978-79, 139-140.*
- Kuzma, I. (ed.) 2007: Pohřeb/nepohřeb dítěte v archeologických a jiných pramenech, ŠZ 42. Nitra.*
- Kuželka, V. 2008: Antropologický rozbor žárových hrobů z Turnova z polohy „V Zátíší“, AVSČ 12/1, 379-383.*
- Kytlicová, O. 1985: Brdo, o. Manětín, okr. Plzeň – sever, Výzkumy v Čechách 1982-1983, 13-14.*
- 1988a: K sociální struktuře kultury popelnicových polí, PA LXXIX, 342-389.
 - 1988b: Rituální kostrové hroby na popelnicovém pohřebišti v Brdě u Manětína, okr. Plzeň – sever. In: Dočkalová M. (ed.): Antropofagie a pohřební ritus doby bronzové, Brno, 201-209.
- Langová, J. 2007: Dětský „pohřeb“ v sídlištní jámě slezské kultury v Otrokovicích-Kvítkovicích, ŠZ 42, 117-126.*
- Langová, M. 2009: Výpověď objektů s lidskými kosterními pozůstatky na sídlišti únětické kultury ve Vliněvsi, okr. Mělník. (Nepubl. dipl. práce.). ÚPRAV FF UK Praha.*
- Laube, G. 1932: Die Hallsstattssiedlung am Borschen bei Bilin, Sudeta 8, 24-30.*
- Lička, M. – Lutovský, M. 2006: Vepřek und Nová Ves (Bezirk Mělník, Mittelböhmen). Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen zur urgeschichtlichen Besiedlung in den Jahren 1992 - 1995. FAP 31. Pragae.*
- Lillehammer, G. 1989: A Child is Born. The Child's World in an Archaeological Perspective. Norwegian Archaeological Review, 22:2, 89-105.*
- Lorencová, A. 1959: Anthropologische Bearbeitung der Skelettgräber aus der Bronzezeit in Olbramovice, SPFFBU E 4, 22-26.*
- Lorencová, A. 1964: Nález únětické kostry ze Znojma, SPFFBU E 9, 47-52.*
- Lorencová, A. - Beneš, J. - Podborský, V. 1986: Těšetice-Kyjovice III. Únětické pohřebiště v Těšeticích-Vinohradech. Brno.*
- Lutovský, M. – Smejtek, L. a kol. 2005: Pravěká Praha. Praha.*
- Mašek, N. 1957: Nové nálezy knovízských sídlištních pohřbů, AR 9, 322-327.*
- Malinowski, T. 1970: Problème du cannibalisme parmi la population de la civilisation lusacienne en Pologne. In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, 722-726.*
- Malyková, D. 2004: Nálezy lidských kostrových pozůstatků na sídlištích mladší a pozdní doby*

- bronzové v Čechách a na Moravě. (Nepubl. dipl. práce). ÚPRAV FF UK Praha.
- Matiegka, J. 1983-4:* Lidožroutství v předhistorické osadě u Knovíze a v předhistorické době vůbec, PA XVI, 285-292, 385-390, 495-500.
- Matoušek, V. 1982:* Pohřební ritus rané únětické kultury v Čechách, Praehistorica X, 33-51.
- Měřinský, Z. – Stuchlík, S. 1980:* Hroby kultury se zvoncovitými poháry a středodunajské mohylové kultury v Bulharech, okr. Břeclav, AR 32, 368-380.
- Mikulková, B. 2008:* Vyškov (okr. Vyškov), PV 49, 326.
- Mikulková, B. – Stuchlík, S. – Vitula, P. 1996:* Pohřby na sídlištích v Podolí a Tvarožné, Pravěk NŘ 6, 139-156.
- Motyková, K. 1976:* Dva osamocené hroby únětické kultury u Mlékojed, okr. Mělník, AR 28, 315-317.
- Moucha, V. 1954:* Rozbor únětického pohřebiště v Polepech u Kolína, AR 6, 523-536.
- 1961: Nálezy únětické kultury na Lovosicku. FAP 4. Pragae.
- Moucha, V. – Pleinerová, I. 1966:* Únětické pohřebiště v Liběšovicích u Podbořan, AR 18, 515-540.
- Nekvasil, J. 1958:* Popelnicové pohřebiště v Tišnově na Moravě, AR 10, 12-25.
- 1964: K otázce lužické kultury na severní Moravě, AR 16, 225-264.
 - 1975: Záchranný výzkum na pohřebišti lužické kultury v Rájci, okr. Šumperk, PA LXVI, 305-340.
 - 1978: Mohylníky lužické kultury na Moravě, PA LXIX, 52-116.
 - 1982: Pohřebiště lužické kultury v Moravičanech. FAM 14/1-2. Brno.
 - 1988: Konfrontace archeologických poznatků s antropologickými z hrobů lužické kultury. In: Dočkalová M. (ed.): Antropofagie a pohřební ritus doby bronzové, Brno, 165-173.
- Neustupný, J. 1933:* Únětické pohřby v nádobách, PA XXXIX, 14-20.
- Ondráček, J. 1962:* Zpráva o výkumu ve Velkých Hostěrádkách, PV 1961, 49.
- 1967a: Moravská protoúnětická kultura, SIA 15/2, 387-446.
 - 1967b: Únětické pohřebiště v Čejči u Hodonína, AR 19, 302-310.
- Ondráček, J. – Šebela, L. 1985:* Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově. SMK '85. Kroměříž.
- Palliardi, J. 1893:* Hroby se skrčenými kostrami na Znojemsku, ČOM 40, 129-143.
- Parma, D. 2004:* Sídlištní pohřby z Ivanovic na Hané. In: Popelnicová pole a doba halštatská, Příspěvky z VIII. Konference, České Budějovice 22.-24. 9. 2004, AVJČ – Supplementum 1, 429-450.
- 2007: Pohřebiště Hoštice 4 (okr. Vyškov). Příspěvek k poznání variability pohřebního ritu v mladší době bronzové. In: Doba popelnicových polí a doba halštatská. Příspěvky z IX. konference, Bučovice 3.-6. 10. 2006, 177-204. Brno.
 - 2008: Příspěvek k poznání pohřebního ritu střední a mladší doby bronzové v oblasti Vyškovské brány. In: Měřinský, Z. - Klápště, J. (eds.): Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque. Supplementum I. Moravskoslezská škola doktorských studií. Seminář 1, Brno, 123 - 138.

- Pavelčík, J. 2002: Záchranný archeologický výzkum na lokalitě Uherský Brod – Kyčkov, Slovácko XLIV, 135-161.*
- Pavelková, J. 1982: Anthropologische Bewertung des Brandgräberfeldes der Lausitzer Kultur aus Velký Osek, Bez. Kolín, AR 44, 537-539.*
- Peška, J. 2007: Protoúnětické pohřebiště z Pavlova, Pravěk NŘ 15/2005, 83-118.*
- 2009: Protoúnětické pohřebiště z Pavlova. Olomouc.
- Peškař, I. 1965: Nové únětické nálezy z Rajhradu, PV 1964, 34.*
- Píč, J. L. 1896: Pohřebiště se skrčenými kostrami u Malých Čičovic, PA XVI, 342-355.*
- 1897: Popelovité jámy u Vepřku, PA XVII, 175-181.
 - 1898-99: Mohyly na Chlumu u Podboře, PA XVIII, 423-428.
- Pleinerová, I. 1959: Otázka skupinových pohřebišť v únětické kultuře, AR 11, 379-408.*
- 1960a: Únětické pohřebiště a osada v Blšanech u Loun, PA LI, 488-526.
 - 1960b: Únětické pohřby v rakvích, AR 12, 13-27.
 - 1966: Únětická kultura v oblasti Krušných hor a jejím sousedství I, PA LVII/2, 339-458.
 - 1967a: Únětická kultura v oblasti Krušných hor a jejím sousedství II, PA LVIII/1, 1-36.
 - 1967b: Poznatky a problémy výzkumu v Březně, AR 658-665.
- Pleinerová, I. – Hrala, J. 1988: Březno. Osada lidu knovízské kultury v severozápadních Čechách.*
- Plesl, E. 1954a: K osídlení severozápadních Čech ve střední době bronzové, PA XLV, 225-240.*
- 1954b: Únětické nálezy v Blšanech u Loun, AR 6, 739-744.
 - 1959: Nálezy únětické kultury na mohylníku v Mladé Boleslavi – Čejetičkách, PA L, 34-53.
 - 1961: Lužická kultura v severozápadních Čechách. Praha.
 - 1963: Únětická mohyla na pohřebišti v Mladé Boleslavi – Čejetičkách, v poloze „Choboty III“, AR 15, 415-423.
 - 1988: K otázce kostrových pohřbů v období popelnicových polí. In: Dočkalová M. (ed.): Antropofagie a pohřební ritus doby bronzové, Brno, 211-219.
 - 1990: Další poznatky k nalezišti v Žirovicích u Františkových lázní, AR 42, 244-256.
 - 1992: Pohřebiště lidu chebské skupiny popelnicových polí u Lužné, AR 44, 460-464, 503-504.
 - 1993: Naturwissenschaftliche Analysen und ihr Beitrag zur Erkenntnis des Lebens in der Periode der Lausitzer Urnenfelder I., PA LXXXIV, 21-48.
- Podborský, V. a kol. 1993: Pravěké dějiny Moravy. Brno.*
- Procházka, A. – Chleborád, M. – Kalousek, F. 1927: Předvěká pohřebiště v Šardičkách u Bučovic, Pravěk 3, 5-43.*
- Prostředník, J. – Bláhová-Sklenářová, Z. 2008: Záchranný výzkum polykulturní lokality v Turnově při stavbě prodejny Lidl v roce 2004, AVSČ 12/1, 319-378.*
- Rada, I. 1981: Únětické pohřebiště v Chotěbudicích, okr. Louny, AR 33, 621-634.*
- Rataj, J. 1953: Výzkum lužického žárového pohřebiště v Hrušově, AR 5, 593-597.*
- 1964: Únětické pohřebiště na Hrušově, AR 10, 305-312.

- 1964: Lužické pohřebiště v Hrušově II, AR 16, 497-500.
- Rataj, J. - Vokolek, V. 1962: Lužické a slezskoplatěnické pohřebiště v Opatovicích n. L., PA LIII, 19-66.*
- Rulf, J. 1996: Problematika pohřbů na sídlištích v českomoravském pravěku, ŠZ 32, 115–123.*
- Ryzner, Č. 1880: Řadové hroby blíž Únětic, PA XI, 289-308, 353-368.*
- Říhovský, J. 1958a: Žárový hrob z Velatic I a jeho postavení ve vývoji velatické kultury, PA IL/1, 67-118.*
- 1958b: Žárové pohřebiště z mladší a pozdní doby bronzové v Oblekovicích na Znojemsku, PV 1958, 34.
- 1961: Příspěvek k poznání vztahů velatické kultury k české oblasti, PA LII, 229-236.
- 1965: Das Urnengräberfeld von Klentnice. FAP 8. Praha.
- 1966: K poznání sídlištních forem v kultuře středodunajských popelnicových polí, ČMM B LI, 61-95.
- 1968: Das Urnengräberfeld in Oblekovice. FAP 12. Praha.
- 1982a: Das Urnengräberfeld von Podolí. FAM XV. Brno.
- 1982b: Hospodářský a společenský život velatické osady v Lovčičkách, PA LXXIII, 5-56.
- Salaš, M. 1990a: Únětická sídlištní jáma s lidskými kosterními pozůstatky na Cezavách u Blučiny, PA LXXXI, 275-307.*
- 1990b: To the problem of human skeletal remains from the Late Bronze Age in Cézavy near Blučina, Anthropologie 28/2-3, 221-229.
- 2003: Blučina (okr. Brno-venkov), PV 44, 223-224.
- Sedláček, R. 2005: Domamyslice. Pohřebiště lidu popelnicových polí, Pravěk Suppl. 13. Brno.*
- Schirmeisen, K. 1927: Neue Funde aus Mähren, Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit III, 141-143.*
- Schmidt, V. 1896a: Hroby se skrčenými kostrami u Holubic, PA XVI/III, 113-138.*
- 1896b: Slánská Hora a její předhistoričtí obyvatelé, PA XVI, 593-636.
- 1900: Nekropole se skrčenými kostrami u Kamýku, PA XVIII, 551-562.
- Siemoneit, B. 1996: Das Kind in der Bronzezeit. Archäologische und anthropologische Befunde aus Niedersachsen, Die Kunde 47, 341-371.*
- 1997: Das Kind in der Linienbandkeramik. Befunde aus Gräberfeldern und Siedlungen in Mitteleuropa. Internationale Archäologie 42.
- Sklenář, K. - Lutovský, M. a kol. 1993: Vepřek. Archeologický výzkum na Kralupsku. Kralupy nad Vltavou.*
- Skutil, J. 1936: Moravské praehistorické výkopy a nálezy 1931, OP IX, 140-164.*
- Slabina, M. 1978: Pohřební ritus a výbava hrobů knovízské kultury, ČNM 147, 1-19.*
- Smejtek, L. 2001: Únětické pohřebiště a sídliště v Kněževsi u Prahy – An Únětice cemetery and settlement at Kněževes near Prague, AVSČ 5, 209-278.*
- Smrčka, V. - Horn, V. - Salaš, M. - Loosová, J. 1988: Znamky antropofagie a anémie na Blučině (jižní*

- Morava) ve starší době bronzové (předběžné sdělení). In: Dočkalová M. (ed.): *Antropofagie a pohřební ritus doby bronzové*, Brno, 51-59.
- Smrž, Z. 1975*: Knovízský mohylník v Levousích (Křesín, okr. Litoměřice), AR 27, 611-627, 713-716.
- *1981*: Dva knovízské objekty z Čachovic (okr. Chomutov), AR 33, 372-383.
- Spurný, V. 1950*: Kostrové pohřby v knovízské kultuře, PA XLIII, 13-20, 136.
- *1961a*: K rituálním poměrům ve střední době bronzové na Moravě, PA LII, 186-194.
 - *1961b*: Lužický kostrový hrob z Měrovic na Moravě, AR 13, 473-477.
 - *1972*: Sídliště starší a střední doby bronzové v Bezměrově u Kroměříže, PA LXIII, 180-248.
- Staňa, Č. 1988*: Opevněné sídliště ze starší a z počátku střední doby bronzové v Přerově na Moravě, SIA 36, 309-328.
- Stloukal, M. 1966*: Posudek o antropologickém materiálu z Lovčiček, ČMM B LI, 96-98.
- *1967*: Únětické kostry z Čejče, AR 19, 311-313.
 - *1968a*: Problematika antropologického rozboru žárových pohřbů, AR 20, 330-346.
 - *1968b*: Nové nálezy únětických koster z Moravy, AR 20, 238-244.
 - *1975*: Antropologický rozbor žárových hrobů z Rájce, PA LXVI, 341-343.
 - *1985*: Únětické kostry z Tvarožné – Skeletons of the Únětice culture found at Tvarožná, AR 37, 497-501.
 - *1987*: Antropologický materiál z nových výzkumů ze starší doby bronzové na Moravě, AR 39, 18-22.
 - *1990*: Věteřovské antropologické nálezy. In: *Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám akademika Josefa Poulíka*. Brno, 158-164.
- Stloukal, M. a kol. 1999*: *Antropologie. Příručka pro studium kostry*. Praha.
- Stuchlík, S. 1975*: Záchranný výzkum únětického sídliště ve Šlapanicích (okr. Brno-venkov), PV 1974, 18-19.
- *1981*: Osídlení jeskyň ve starší a střední době bronzové na Moravě, Studie AÚB IX/2, Praha.
 - *1987a*: Únětické pohřebiště v Mušově, Studie AÚB XIV/2, Praha.
 - *1987b*: Nové výzkumy únětických pohřebišť na jižní Moravě, AR 39, 3-9.
 - *1990*: Počátky mohylového pohřbívání v době mohylové na Moravě. In: *Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám akademika Josefa Poulíka*. Brno, 128-145.
 - *1992*: Pohřebiště únětické kultury z Pavlova, okr. Břeclav, Pravěk NŘ 2, 237-253.
 - *2006*: Borotice. Mohylové pohřebiště z doby bronzové. Brno.
 - *2007*: Pohřby v nádobách v době bronzové na Moravě, ŠZ 42, 197-209.
- Stuchlík, S. – Trčala, F. 1991*: Únětické pohřebiště v Hradčanech, AR 43, 225-246.
- Stuchlík, S. – Stuchlíková, J. 1996a*: Pravěká pohřebiště v Moravské Nové Vsi – Hruškách, Studie AÚB XVI/1.
- *1996b*: Aunjetitzer Gräberfeld in Velké Pavlovice, Südmähren, PZ 71, 123-169.

- Stuchlíková, J. 1987: Nové výzkumy sídlišť věteřovské skupiny na jižní Moravě, AR 39, 10-17, 107-108.*
- *1990: Otázky pohřebního ritu moravské věteřovské skupiny. In: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám akademika Josefa Poulíka. Brno, 149-157.*
- Stuchlíková, J. – Stuchlík, S. – Stloukal, M. 1985: Ein Věteřov - Massenbegräbnis aus Velké Pavlovice. Anthropologie 23/1, 51-68.*
- Šabatová, K. 2001: Pohřebiště v Přáslavicích. Příspěvek k problematice žárového ritu v době bronzové, SPFFBU M6, 63-75.*
- *2007: K sociální struktuře lužické kultury časných a starších popelnicových polí se zvláštním zřetelem k pohřebišti v Přáslavicích na Olomoucku. In: Kazdová, E. - Podborský, V. (eds.): Studium sociálních a duchovních struktur pravěku, Brno, 269-284.*
- Šabatová, K. – Vitula, P. 2002: Přáslavice. Díly pod dědinou, Kousky a kukličky II, pohřebiště a sídliště z doby bronzové (katalog). Archaeologiae Regionalis Fontes 4. Olomouc.*
- Šaldová, V. 1965: Západní Čechy v pozdní době bronzové. Pohřebiště Nynice I, PA LVI, 1-96.*
- *1969: Konfrontace antropologického rozboru žárového pohřebiště v Nynicích se závěry archeologickými, AR 21, 642-653.*
- Šebela, L. 1991: Archeologie a parazitologie, ŠZ 27, 73-79.*
- Šmerda, J. 2005: Dambořice (okr. Hodonín), PV 46, 241-242.*
- Šmíd, M. 2002: Drnovice (okr. Vyškov), PV 43, 193-194.*
- *2003: Drnovice (okr. Vyškov), PV 44, 226-227.*
 - *2005: Mořice (okr. Prostějov), PV 46, 246.*
 - *2008: Předběžná zpráva o birituálním pohřebišti LnK v Kralicích na Hané, okr. Prostějov. In: Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2007, Nitra, 241-259.*
- Šneidrová, K. 1954: Další knovízské jámy v Břešťanech, AR 6, 514-517.*
- Špaček, J. 1982: Toušeň, okr. Praha-východ, Výzkumy v Čechách 1978-1979, 135-136.*
- Štiková, E. – Maličský, J. – Vlček, E. 1955: Knovízské pohřebiště ve Zdicích, AR 7, 309-320, 329-332.*
- Telička, A. 1903: Předhistorické sídliště v Mořicích na Hané, ČOM XX, 127-131.*
- Tihelka, K. 1950: Pohřby velatické skupiny na Cezavách u Blučiny, AR 2, 61-63.*
- *1951a: Záhadné pohřby lidu moravské velatické skupiny, ČMM 36/2, 119-152.*
 - *1951b: Kostry lidu velatické skupiny pod zříceným valem na Cezavách u Blučiny, AR 3, 142-154.*
 - *1953: Moravská únětická pohřebiště, PA XLIV, 229-328.*
 - *1961: Význačný hrob velatické kultury na Cezavách u Blučiny, PA LII, 201-208.*
 - *1963: Dětský pohřeb v nádobě na Cezavách u Blučiny, AR 15, 6-9.*
 - *1965: Moravská únětická pohřebiště, PA XLIV, 229-328.*
 - *1969: Velatice culture burials at Blučina. FAP 13. Praha.*

- Tisucká, M. 2007: Doklady sociálních a myšlenkových struktur v rámci jihočeské střední doby bronzové. (Nepubl. dipl. práce). ÚPRAV FF UK Praha.*
- Trnáčková, Z. 1968: Lužické žárové hroby z Ohrozimi, AR 20, 12-19.*
- Ucko, P. J. 1969: Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains, World archaeology 1, 262-280.*
- Vachůt, P. 2003-2004: Několik poznámek k vypovídací hodnotě dětských pohřbů na nekropolích starší doby bronzové, SPFFBU M 8-9, 89-99.*
- Vávra, M. 2006: Velimské otazníky. In: Vita archaeologica. Sborník Víta Vokolka, Hradec Králové, 343-357.*
- Vejskalová, L. 2009: Pohřbívání dětí v neolitu a eneolitu na našem území. Praehistorica XXVIII, 237-280.*
- Velemínský, P. – Dobisíková, M. 1998: Demografie a základní antropologická charakteristika pravěkých pohřebišť v Praze 5 – Jinonicích, AP 14, 229-271.*
- Villa, P. – Courtin, J. – Helmer, D. - Shipman, P. – Bouville, C. – Mahieu, E. 1986: Un cas de cannibalisme au Néolithique, Gallia Préhistoire 29, 143-171.*
- Vokolek, V. 1966: Pohřebiště a sídliště lidu popelnicových polí v Třebešově. Fontes Archaeologici Hradecensis, Supplementum I. Hradec Králové.*
- 1999: Pohřebiště lidu popelnicových polí v Ostroměři. Hradec Králové.
 - 2002: Gräberfeld der Urnenfelderkultur von Skalice / Ostböhmen. FAP 26. Praha.
 - 2003: Gräberfelder der Lausitzer Kultur in Ostböhmen - I.,II. Pohřebiště lužické kultury ve východních Čechách - I.,II. FAP 27. Praha.
- Vránová, V. – Vrána, J. 2007: Výzkum pohřebiště a sídliště kultury lužických popelnicových polí v Olomouci – Slavoníně. In: Doba popelnicových polí a doba halštatská. Příspěvky z IX. konference, Bučovice 3.-6. 10. 2006, 271-279. Brno.*
- Zápotocká, M. 1998: Bestattungsritus des Böhmischen Neolithikums (5300-4200 B.C.). Praha.*
- Zawadzka-Antosik, B. 1973: Pochówki dzieci w naczyniach glinianych, Wiadomości Archeologiczne 38/2, 365-370.*
- Žebera, K. – Fiedler, Z. – Chochol, J. – Jelínek, J. – Knéblová, V. 1956: Výzkum písečného přesypu u Skalice v r. 1952, PA XLVII, 287-307.*

Použité zkratky:

Zkratky periodik, sborníků a řad...

AP – Archeologia Pragensia

AR – Archeologické rozhledy

ASM – Archeologické studijní materiály

AVJČ – Archeologické výzkumy v jižních Čechách

AVSČ – Archeologie ve středních Čechách

ČOM – Časopis muzea v Olomouci

ČMM – Časopis Moravského muzea

ČNM – Časopis Národního muzea

FAM – Fontes Archaeologiae Moravicae

FAP – Fontes Archaeologici Pragenses

OP – Obzor prehistorický

PA – Památky archeologické

PV – Přehled výzkumů

PZ – Prähistorische Zeitschrift

SbNM – Sborník Národního muzea

SlA – Slovenská archeológia

SPFFBU – Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity

ŠZ – Študijné zvesti

Další zkratky

AÚ – Archeologický ústav AV ČR

NZ – Nálezová zpráva

ÚPRAV FF UK – Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze

PŘÍLOHY